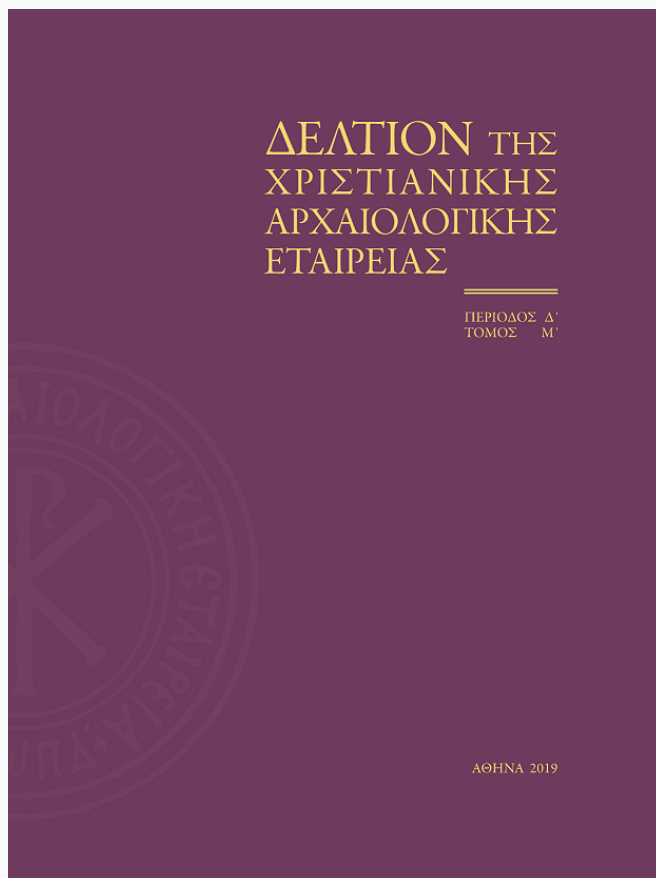

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής

Κωνσταντίνος Θ. ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos Th. RAPTIS)

doi: [10.12681/dchae.21808](https://doi.org/10.12681/dchae.21808)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos Th. RAPTIS) Κ. Θ. (2019). Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 29–60. <https://doi.org/10.12681/dchae.21808>

Κωνσταντίνος Θ. Ράπτης

Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ

στη μνήμη της αγαπημένης μου
Μαρίας Κακαγιά

Βάσει της αρχιτεκτονικής ανάλυσης του ναού της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη, που κατέστη δυνατή στο πλαίσιο του πρόσφατου έργου στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου, η παρούσα μελέτη ανιχνεύει τα κατάλοιπα της πρώτης οικοδομικής φάσης του παλίμψηστου κτηρίου, εξετάζει την αρχιτεκτονική μορφή της πρωτοβυζαντινής βασιλικής, η οποία φαίνεται ότι ανεγέρθηκε χωρίς υπερώα, κατά το πρότυπο των χριστιανικών βασιλικών της λατινικής Δύσης, και υπό το φως νέων στοιχείων αναθεωρεί τη χρονολόγηση της ίδρυσής της.

Based on the architectural analysis of the Acheiropoietos basilica in Thessaloniki, made possible within the framework of the recent Consolidation and Restoration project of the monument, the present paper traces the remains of the first structural phase of this palimpsest building, examines the architectural form of the Early Byzantine basilica, which seems to have been originally erected without galleries, in accordance with the standard type of the Christian basilicas erected in the Latin West, and revises its foundation date in the light of new evidence.

Λέξεις κλειδιά

Πρωτοβυζαντινή περίοδος, εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, βασιλική (αρχιτεκτονικός τύπος), ναός της Αχειροποιήτου, Θεσσαλονίκη.

Keywords

Early Byzantine period; ecclesiastical architecture; basilica (architectural type); church of Acheiropoietos; Thessaloniki.

Από τους χριστιανικούς ναούς της ύστερης αρχαιότητας στη διοικητική και εκκλησιαστική πρωτεύουσα της επαρχότητας του Ιλλυρικού η αφιερωμένη στη Θεοτόκο τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική¹, γνωστή με την υστεροβυζαντινή επωνυμία *Αχειροποίητος*² (Εικ. 1-3)

αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό και καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα του πλέον διαδεδομένου αρχιτεκτονικού τύπου της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, που με διάφορες παραλλαγές γνώρισε ευρεία διάδοση στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Στη

* Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, kraptis@culture.gr & raptis.constantinos@gmail.com

** Το θέμα παρουσιάστηκε συνοπτικά στη Β' [Θ'] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (Πάτρα 2017).

¹ Για τον αρχιτεκτονικό τύπο, βλ. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης*, Α΄-Β΄, Αθήνα 1952-1954.

² Για μια σύντομη παρουσίαση των παλαιότερων απόψεων για

το μνημείο, βλ. Χ. Παπακυριακού, «Αχειροποίητος», *Αποτυπώματα. Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολῆς Αθηνών. 1888-1910 / Impressions. Byzantine Thessalonike through the photographs and drawings of the British School at Athens (1888-1910)* (κατάλογος έκθεσης), επιμ. Α. Μέντζος, Θεσσαλονίκη 2012, 64-81. Λεπτομερῆς ἀνάλυση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς βασιλικῆς παρέχεται στο Κ. Θ. Ράπτης, *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος* (διδασκαρική διατριβή),

μορφή που διατηρήθηκε έως σήμερα, συγκαταλέγεται στις βασιλικές του καλούμενου *ελληνιστικού* τύπου με νάρθηκα και υπερώα, καθώς συγκεντρώνει τα κύρια χαρακτηριστικά των βασιλικών του Ανατολικού Ιλλυρικού, οι οποίες ιδρύθηκαν στα παράλια του Αιγαίου³.

Παρά τις επί μέρους μορφολογικές διαφοροποιήσεις και την απώλεια σημαντικών χαρακτηριστικών του αρχιτεκτονικού τύπου, όπως ο φωταγωγός του κεντρικού κλίτους, οι οποίες οφείλονται στις πολλαπλές μεταγενέστερες επισκευές ή αποκαταστάσεις του κτηρίου, ο ναός παρουσιάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία ως τυπολογικά αναλλοίωτος. Λόγω της συμμετρικής ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής σύνθεσης, της φαινομενικής ομοιομορφίας του αρχικού γλυπτού διακόσμου –που φαίνεται να αντικατοπτρίζει την αισθητική του ελληνορωμαϊκού κόσμου– και της νατουραλιστικής διάθεσης των σωζόμενων στοιχείων του πρωτοβυζαντινού εντοίχιου διακόσμου, η Αχειροποίητος (Εικ. 4) έχει χαρακτηριστεί ως η αρτιότερα διατηρούμενη αρχιτεκτονική σύνθεση της ύστερης αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη⁴.

Όπως προκύπτει από την τεκμηρίωση των μορφολογικών και δομικών χαρακτηριστικών των τοιχοποιιών του, ο ναός κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης ιστορίας του –που φαίνεται να ξεπερνά για μερικά έτη τους δεκαπέντε αιώνες– δέχτηκε πολυάριθμες επεμβάσεις,

είτε για την επισκευή τοπικών φθορών είτε για την αποκατάσταση ευρύτερων δομικών προβλημάτων που οφείλονταν στις επάλληλες καταπονήσεις του κτηρίου από μεγάλους, ως φαίνεται, σεισμούς που έπλητταν περιοδικά τη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, παρά το γεγονός ότι η Αχειροποίητος ουδέποτε απέκλινε από τον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, το αποκατεστημένο κτήριο διαφοροποιούνταν ως προς τα επί μέρους μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, δεχόμενο επιρροές από διαφορετικά αρχιτεκτονικά πρότυπα και ενσωματώνοντας αρχιτεκτονικές μορφές με μεθόδους και υλικά δόμησης χαρακτηριστικά των περιόδων κατά τις οποίες εφαρμόστηκαν⁵.

Βάσει νέων στοιχείων που τεκμηριώθηκαν στις τοιχοποιίες του ναού, συνάγεται ότι η φάση ίδρυσης της πρωτοβυζαντινής βασιλικής διατηρήθηκε κατά το πλείστον στο επίπεδο του ισογείου, με το κτήριο να διατηρεί στην παρούσα μορφή του δομικά κατάλοιπα πέντε εκτενών αποκαταστάσεων (Εικ. 5-6) –βυζαντινών⁶ και οθωμανικών ή νεότερων χρόνων⁷–, σε συνδυασμό με μικρότερες επισκευαστικές επεμβάσεις τοπικού χαρακτήρα⁸.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζεται η ένταξη της Αχειροποίητου στον προϋπάρχοντα –και ταυτοχρόνως υπό

I-III, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2016 (<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/38464>). Για μια σύνοψη της οικοδομικής ιστορίας του ναού, βλ. Κ. Θ. Ράπτης, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: νέα στοιχεία για την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία της πρωτοβυζαντινής βασιλικής», *ΑΕΜΘ* 30 (2017), υπό έκδοση, και «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: επανεξετάζοντας την αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία της πρωτοβυζαντινής βασιλικής», *Τριακοστό Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης* (Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2017), *Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2017, 112-114.

³ R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μτφρ. Φ. Μαλλούχου-Τουφάνο, Αθήνα 1991, 129-132. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, τ. Β', Αθήνα 1994, 84-86. Sl. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven – Λονδίνο 2010, 107-109.

⁴ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 749. Ο ίδιος, «Αχειροποίητος», ό.π. (υποσημ. 2), 112. Ο ίδιος, «Η δομική αποκατάσταση της Αχειροποίητου κατά τον 7ο αιώνα και η σημασία της για την αστική συνέχεια της Θεσσαλονίκης κατά τους σκοτεινούς αιώνες», *Κτίτωρ. Αφιέρωμα στον δάσκαλο Γεώργιο Βελένη*, επιμ. Ι. Δ. Βαράλης, Φλ. Καραγιάννη, Θεσσαλονίκη 2017, 289.

⁵ Κ. Θ. Ράπτης, Α. Ζόμπου-Ασημή, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: παρατηρήσεις και σκέψεις σχετικά με την οικοδομική ιστορία και την αποκατάσταση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής», *Εν χώρω τεχνήσσο. Τιμητικός τόμος για την καθηγήτρια κ. Ξ. Σκαρπιά-Χοίπελ*, Θεσσαλονίκη 2011, 452. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 749-750.

⁶ Κ. Τ. Ράπτης, «The Seventh Century Restoration of Acheiropoietos Basilica and its Significance for the Urban Continuity of Thessaloniki during the Dark Age», *46th Spring Symposium of Byzantine Studies «Byzantine Greece: Microcosm of Empire?»* (Birmingham, 23-25.3.2013), υπό έκδοση. Ράπτης, «Η δομική αποκατάσταση», ό.π. (υποσημ. 4), 289-305. Ο ίδιος, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 766-783.

⁷ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 784-793. Ο ίδιος, «Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης ως Εσκή Τζουμά Τζαμί: Η μετατροπή της χριστιανικής βασιλικής σε ισλαμικό τέμενος και οι μεταμορφώσεις του μνημείου από την Οθωμανική κατάκτηση έως την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος», *2ο Ετήσιο Συνέδριο Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Σπουδών της Βυζαντινολογικής Εταιρείας Κύπρου* (Λευκωσία, 12-14.1.2018), *Περίληψεις ανακοινώσεων*, Λευκωσία 2018, 80-81.

⁸ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 443-444 και III, 750. Ράπτης, «Η δομική αποκατάσταση», ό.π. (υποσημ. 4), 291-292.

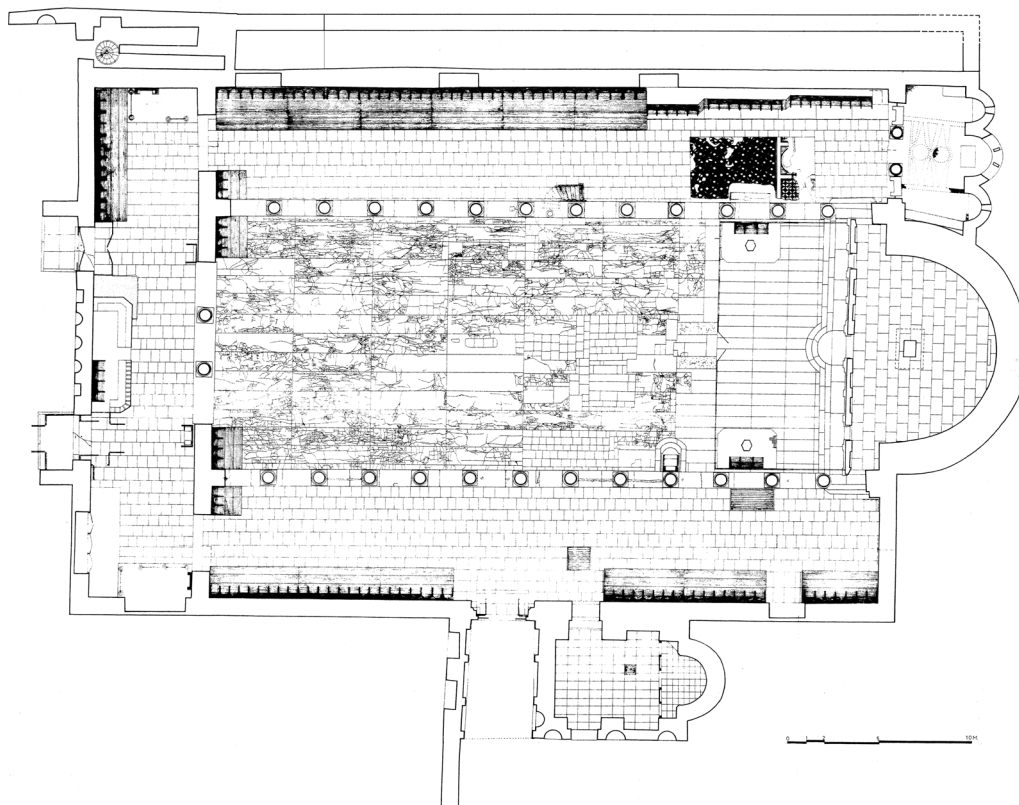

Εικ. 1. Αχειροποίητος, άποψη του ναού από ΝΑ.

Εικ. 2. Αχειροποίητος, άποψη του ναού από ΒΑ.

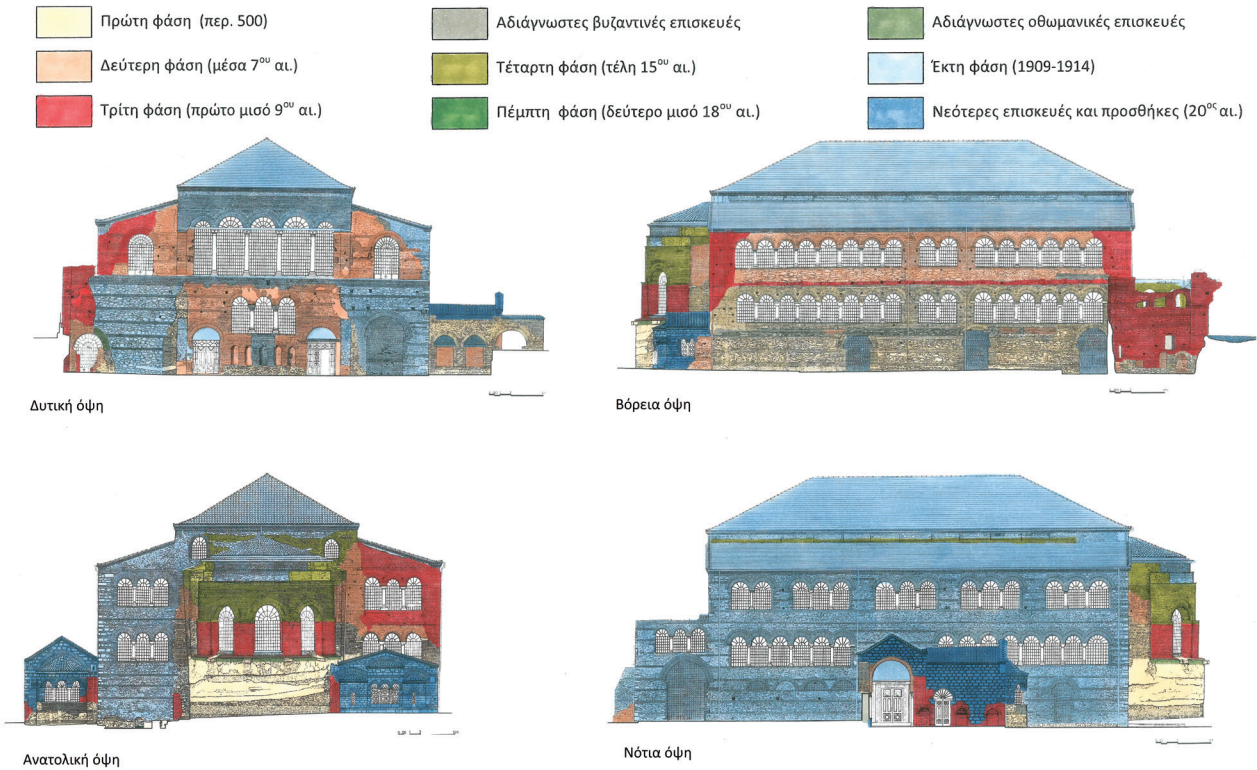

Εικ. 3. Αχειροποίητος, κάτοψη της βασιλικής.

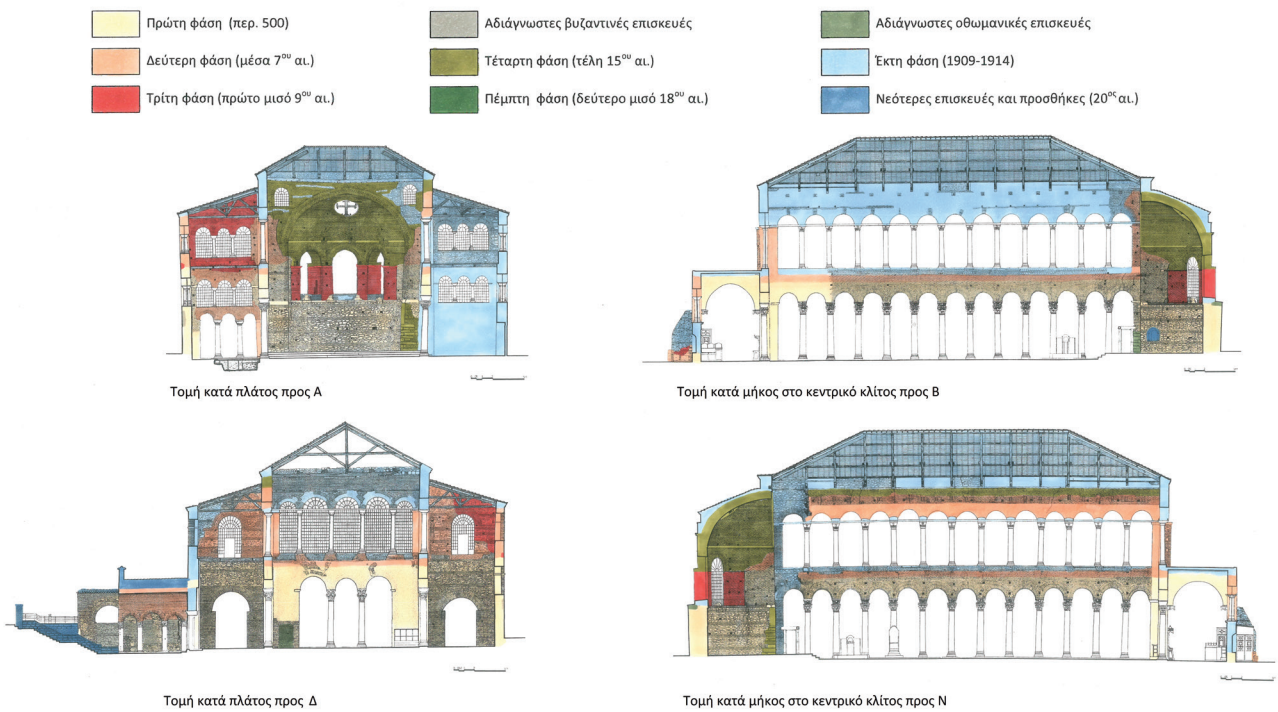

Εικ. 4. Αχειροποίητος, άποψη του κεντρικού κλίτους από το τρίβηλο της βασιλείου πύλης.

Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Εικ. 5. Αχειροποίητος, όψεις του ναού: δυτική, βόρεια, ανατολική και νότια (διαχωρισμός φάσεων).

Εικ. 6. Αχειροποίητος, τομές του ναού κατά πλάτος και κατά μήκος (διαχωρισμός φάσεων).

διαμόρφωση– αστικό ιστό της πόλης κατά την ύστερη αρχαιότητα, ανιχνεύονται τα κατάλοιπα της πρώτης δομικής φάσης του κτηρίου, αποπειράται η αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής μορφής της πρωτοβυζαντινής βασιλικής και επιχειρείται, βάσει νέων στοιχείων, η χρονολόγηση της ίδρυσής της.

Η θέση της βασιλικής στον αστικό ιστό της πόλης την ύστερη αρχαιότητα

Όπως συνάγεται από ανασκαφικές έρευνες στο μνημείο και τον άμεσο ή έμμεσο περιβάλλοντα χώρο⁹, η

⁹ Έως την προηγούμενη δεκαετία, η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή περιοριζόταν αφενός σε μικρής έκτασης ανασκαφικές τομές στον αύλειο χώρο [(*BCH* 71-72 (1947-48), 400. S. Pelekanidis, «Byzantine Researches in Northern Greece», *Archaeology* 2 (1949), 47-49. Σ. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλονίκης: Άχειροποίητος, Μονή Λατόμου*, Θεσσαλονίκη 1949, 23-24. Ο ίδιος, «Παρατηρήσεις τινές εις Συμewών Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 4 (1956-1960), 412. *ΑΔ* 17 (1961-62), Β', 252. *ΑΔ* 34 (1979), Β'2, 286-35 (1980), Β'2, 384-36 (1981), Β'2, 313-42 (1987), Β'2, 391] ή στο εσωτερικό του ναού [Α. Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἄχειροποίητον Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 472-475. *ΑΔ* 29 (1973-74), Β'3, 753-754. Χ. Μπακιρτζής, «Ρωμαϊκός λουτρών και η Άχειροποίητος της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 310 κ.ε.] και αφετέρου στις σωστικές ανασκαφές δύο γειτονικών οικοπέδων [*ΑΔ* 22 (1967), Β'2, 393-396, σχ. 13-14, πίν. 299-300. *ΑΔ* 49 (1994), Β'2, 511-514, σχ. 27]. Νέα στοιχεία για την πολεοδομική οργάνωση της περιοχής της Άχειροποίητου από την ύστερη αρχαιότητα έως την πυρκαγιά του 1917 παρείχε την τελευταία δεκαετία η ανασκαφική έρευνα που διενεργείται στον Σταθμό Αγίας Σοφίας του Μετρό Θεσσαλονίκης [βλ. Δ. Μακροπούλου, Σ. Βασιλειάδου, Κ. Κωνσταντινίδου, Σ. Τζεβρένη, «Πολεοδομικές και χωροταξικές παρατηρήσεις για την παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Θεσσαλονίκη με αφορμή τα ευρήματα των ανασκαφών του ΜΕΤΡΟ κατά το έτος 2011», *ΑΕΜΘ* 25 (2011), 317-325, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Σ. Βασιλειάδου, Κ. Κωνσταντινίδου, Σ. Τζεβρένη, «Από τον Decumanus Maximus στην Λεωφόρο: πολεοδομικοί μετασχηματισμοί στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη», *Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Γεωργίου Βελένη. Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Θεσσαλονίκη 2017, 60-61 (πρακτικά υπό έκδοση). Ι. Κανονίδης, Κ. Κωνσταντινίδου, Ε. Λαμπροθανάση, Σ. Πρωτοψάλτη, Σ. Τζεβρένη, «Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο κατασκευής του ΜΕΤΡΟ. Από τον προκασσάνδρειο οικισμό της Πυλαίας στο κέντρο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 30 (2016), υπό έκδοση. Π. Αδάμ-Βελένη, Σ. Βασιλειάδου, Κ. Κωνσταντινίδου, Ε. Λαμπροθανάση,

πρωτοβυζαντινή βασιλική κατέλαβε τη θέση μεγάλου κοσμικού οικοδομήματος των μέσων του 4ου αιώνα¹⁰ (Εικ. 7), ο δημόσιος χαρακτήρας του οποίου δύναται μόνο να υποθεθεί, λόγω της διαδοχής του στον χώρο από δημόσιο επίσης κτήριο, εκκλησιαστικού, ωστόσο, χαρακτήρα. Η παλαιότερη θεωρία σχετικά με την ταύτιση του προγενέστερου της βασιλικής κτηρίου με συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών¹¹ δύναται να αναθεωρηθεί βάσει

Σ. Πρωτοψάλτη, Σ. Τζεβρένη, «ΜΕΤΡΟ 2017-2018. Νέα ευρήματα», *ΑΕΜΘ* 31 (2017), υπό έκδοση].

¹⁰ Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων που χρονολογούνται από τα μέσα του 2ου έως τα μέσα του 4ου αιώνα εντοπίστηκαν κάτω από το δάπεδο του βόρειου κλίτους της βασιλικής [Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἄχειροποίητον», ό.π. (υποσημ. 9), 472-475. *ΑΔ* 29 (1973-74), Β'3, 753-754. Μπακιρτζής «Ρωμαϊκός λουτρών», ό.π. (υποσημ. 9), 310-318] και σε περιορισμένης έκτασης ανασκαφικές τομές στο δυτικό και στο ανατολικό τμήμα του περιβόλου του ναού [*ΑΔ* 17 (1961-62), Β, 252. *ΑΔ* 36 (1981), Β' 2, 313. Μπακιρτζής, ό.π., 321]. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σχετίζονται με το ίδιο πιθανώς οικοδόμημα, που θα καταλάμβανε το σύνολο της οικοδομικής νησίδας, εντοπίστηκαν σε σωστική ανασκαφή ιδιωτικού οικοπέδου νοτίως του ναού [*ΑΔ* 49 (1994), Β'2, 511-513]. Πρόκειται κυρίως για τμήματα ψηφιδωτών ή μαρμάρινων δαπέδων (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος, ΙΙΙ. Μακεδονία-Θράκη. Ι. Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, 69, 227-228, αριθ. 2.11) και δευτερευόντως για αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εγχόρηγων τοιχοποιιών, οι οποίες στο σύνολο τους ανήκουν σε χώρους, των οποίων οι άξονες αρχιτεκτονικού σχεδιασμού είναι παράλληλοι των τοίχων του ναού που τους διαδέχτηκε, καθώς τόσο η πρωτοβυζαντινή βασιλική όσο και το κτήριο που προηγήθηκε στην ίδια θέση, σχεδιάστηκαν κατά τρόπον ώστε να ενταχθούν στο αυστηρά γεωμετρικό πλαίσιο της ορθοκανονικής οικοδομικής νησίδας του πολεοδομικού ιστού.

¹¹ Το προγενέστερο της βασιλικής κτήριο είχε αρχικώς ταυτιστεί με εθνικό ναό αφιερωμένο στη λατρεία του Διονύσου [C. Edson, «Cults of Thessaloniki (Macedonia III)», *Harvard Theological Review* 41 (1948), 178-180], στη συνέχεια με ιδιωτική οικία [Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἄχειροποίητον», ό.π. (υποσημ. 9), 475] και εν τέλει με συγκρότημα δημόσιων λουτρών [Μπακιρτζής, «Ρωμαϊκός λουτρών», ό.π. (υποσημ. 9), 321 κ.ε.], πρόταση που έγινε αποδεκτή από την αρχαιολογική κοινότητα [ενδεικτικά: Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *Άχειροποίητος. Ο μεγάλος ναός της Θεοτόκου*, Θεσσαλονίκη 1989, 7-8. Κ. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture between the Fourth and the Early Eleventh Centuries AD with Special Reference to the Towns of Byzantine Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1996, 145-146. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 3), 109. Παπακυριακού, «Άχειροποίητος», ό.π. (υποσημ. 2), 66].

Εικ. 7. Δάπεδα προγενέστερου της Αχειροποιήτου ρωμαϊκού οικοδομήματος.

νέων αρχαιολογικών δεδομένων αλλά και της διαφορετικής ερμηνείας που επιδέχονται παλαιότερα ευρήματα: ο θερμός οίκος του λουτρώνα (Εικ. 8), που είχε εντοπιστεί σε μεγάλο ύψος στη βορειανατολική γωνία του περιβόλου της Αχειροποιήτου και είχε αποδοθεί στο προγενέστερο της βασιλικής ρωμαϊκό οικοδόμημα, αποτελεί, σύμφωνα με νεώτερες έρευνες, τμήμα σύγχρονου με τη βασιλική –ιδιωτικού πιθανώς– λουτρώνα και εντάσσεται χωρικά στο κτήριο που καταλάμβανε την επόμενη προς βορρά πολεοδομική νησίδα της πόλης¹².

Ως προς την ένταξή του στον πολεοδομικό ιστό της πόλης κατά την ύστερη αρχαιότητα, ο ναός ανεγέρθηκε στο βόρειο τμήμα μεγάλης πολεοδομικής νησίδας, τυπικών για την υστερορωμαϊκή Θεσσαλονίκη διαστάσεων, 58,5-59×101-102 μ.¹³, που αναπτυσσόταν βορείως του

¹² Φαίνεται δε ότι ο θερμός οίκος του λουτρώνα επισκευάστηκε και συνέχισε να λειτουργεί κατά τους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες, τουλάχιστον έως το δεύτερο μισό του 8ου ή τις αρχές του 9ου αιώνα [Ράπτης, *Αχειροποιήτος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 261-265].

¹³ Η μελέτη του Μ. Vitti για την πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τους ρωμαϊκούς χρόνους κατέδειξε τους βασικούς άξονες του πολεοδομικού ιστού της ρωμαϊκής

decumanus maximus, ανατολικάς του πρωτεύοντος *cardo*, που κατά την ύστερη αρχαιότητα αναπτυσσόταν στον άξονα της σύγχρονης οδού Αγίας Σοφίας, δυτικάς ενός δευτερεύοντος *cardo* που διερχόταν ανατολικά και σε απόσταση 1 μ. από την αψίδα της βασιλικής, και νοτίως ενός στενότερου δρόμου που διερχόταν σε επαφή με τον βόρειο εξωτερικό τοίχο του ναού και στον οποίο οδηγούσαν οι θύρες που ανοίγονταν άλλοτε σε αυτόν¹⁴.

Λόγω του σημαντικού προϋπάρχοντος οδικού άξονα, φαίνεται ότι η βασιλική δεν διέθετε αίθριο στα δυτικά, όπως εικαζόταν παλαιότερα¹⁵. Κατά μήκος του *cardo* αναπτυσσόταν πιθανότατα ανοικτός προς αυτόν εξωνάρθηκας, στον οποίο φαίνεται ότι ανήκουν τα λιγοστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν σε περιορισμένης έκτασης έρευνες, δυτικά του νάρθηκα της Αχειροποιήτου¹⁶.

πόλης, ο οποίος πιθανώς διατηρήθηκε χωρίς σημαντικές αλλαγές έως τις αρχές του 8ου αιώνα (Μ. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996, 67-86, χάρτης 2-3, 5).

¹⁴ Ράπτης, *Αχειροποιήτος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 231 κ.ε., όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε στον Σταθμό Αγίας Σοφίας του Μετρό Θεσσαλονίκης, που χωροθετείται σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του ναού, έφερε στο φως νέα σημαντικά στοιχεία για τη ρυμοτομία της υπό εξέταση περιοχής (βλ. σχετ. βιβλιογραφία στην υποσημ. 9). Η ευρύτερη εικόνα που παρέχουν τα νέα αυτά στοιχεία για τη μορφή και τις αστικές υποδομές του *decumanus maximus* αλλά και των καθέτων σε αυτόν οδών, σε συνδυασμό με παλαιότερα αρχαιολογικά δεδομένα από ανασκαφές σε θέσεις στα βόρεια, ανατολικά και βορειανατολικά της Αχειροποιήτου –τα ευρήματα των οποίων επιδέχονται, βάσει των νέων στοιχείων, διαφορετική ερμηνεία–, δίνουν τη δυνατότητα αποκατάστασης της χάραξης των οδών που περιέβαλαν την οικοδομική νησίδα που καταλήφθηκε κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο από το κτηριακό συγκρότημα της Αχειροποιήτου.

¹⁵ Το βόρειο τμήμα της οικοδομικής νησίδας δυτικά της Αχειροποιήτου, όπου ο Στ. Πελεκανίδης με βεβαιότητα τοποθετούσε το αίθριο του ναού [Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 9), 15-16], ουδέποτε ερευνήθηκε. Η ανασκαφή του βόρειου τμήματος της πλατείας Μακεδονομάχων, στο πλαίσιο μιας μελλοντικής διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου της πόλης, θα έδινε πιθανώς οριστική απάντηση στο ερώτημα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι, λόγω της διέλευσης από το σημείο αυτό ενός προγενέστερου βασικού οδικού άξονα της πόλης, η ύπαρξη αιθρίου δυτικά της Αχειροποιήτου φαίνεται ελάχιστα πιθανή [βλ. σχετ. Γ. Βελήνης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 2003, 20. Ράπτης, *Αχειροποιήτος*, ό.π. (υποσημ. 2), 268].

¹⁶ ΑΔ 17 (1961-62), Β', 252.

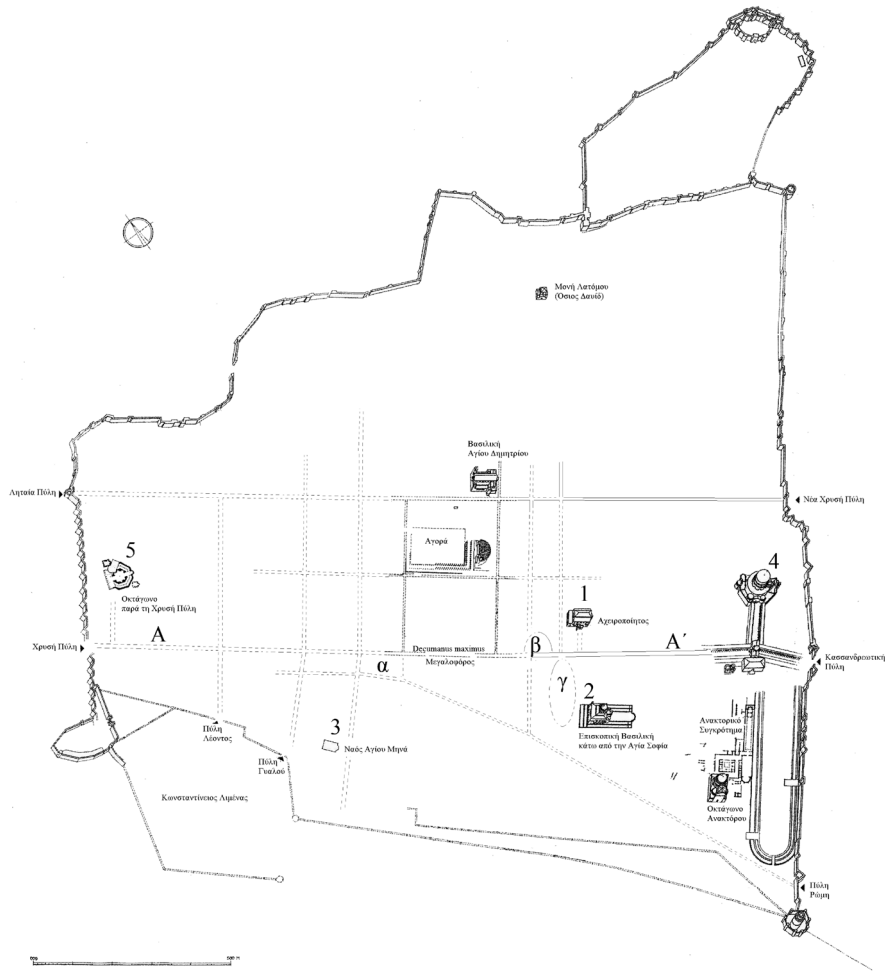
Εικ. 8. Αχειροποίητος, τα κατάλοιπα της αφίδας του θερμού χώρου του λουτρώνα στον περίβολο.

Φαίνεται ότι η βασιλική κατέλαβε κατά την ανέγερσή της το βόρειο τμήμα της οικείας πολεοδομικής νησίδας, προκειμένου να υπάρξει ικανός χώρος στα νότια για την ανάπτυξη μνημειακού χαρακτήρα κτισμάτων που διαμόρφωναν την πρόσβαση προς τον ναό από τον *decumanus maximus*. Ο τρόπος ένταξης του ναού σε όλο το πλάτος του βόρειου τμήματος της προϋπάρχουσας οικοδομικής νησίδας, με τις τρεις πλευρές του κτηρίου να ταυτίζονται σχεδόν με την οικοδομική γραμμή των παρακαείμενων οδών, σε συνάρτηση με τη διατήρηση σημαντικής απόστασης, περί τα 70 μ., από τη βόρεια οικοδομική γραμμή του *decumanus maximus* –ο οποίος, ως ο σημαντικότερος οδικός άξονας της πόλης, καθόρισε τόσο τον προσανατολισμό της βασιλικής όσο και τη διαμόρφωση της κύριας πρόσβασης σε αυτήν από το μέσον της νότιας πλευράς της, όπου και το μνημειακό πρόπυλο του ναού– καθιστούν πιθανότερο ο αίθριος χώρος της Αχειροποίητου να αναπτυσσόταν μεταξύ της βασιλικής και του *decumanus*, είτε με τη μορφή κλειστού

προς τους οδικούς άξονες περίστυλου αιθρίου ή ανοικτού προς την κεντρική οδό φόρου, ανάλογου με τις πλατείες που εντοπίστηκαν προσφάτως στην περιοχή¹⁷, είτε μέσω μνημειακής οδού με πλευρικές στοές, ανάλογης με αυτήν που θα διαμορφωνόταν την ίδια περίοδο μεταξύ της Ροτόντας και της Αψίδας του Γαλερίου¹⁸.

¹⁷ Βασιλειάδου κ.ά., «Από τον *Decumanus Maximus* στην Λεωφόρο», ό.π. (υποσημ. 9).

¹⁸ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 268 και III, 754. Το οικοδομικό πρόγραμμα που σχετίζεται με τη μετατροπή της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό και περιλάμβανε την προσθήκη μεγάλου ιερού βήματος στα ανατολικά, κυκλικής περιμετρικής στοάς και εκτεταμένων νότιων προσκτισμάτων που συνδέονταν με την πομπική οδό προς την αφίδα του Γαλερίου, αποδίδεται συνήθερα στον Θεοδοσίο Α' (379-395). Ωστόσο, η μετατροπή της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό είναι πιθανόν να συντελέστηκε την περίοδο της βασιλείας του Θεοδοσίου μόνο με τον καθαγιασμό τράπεζας σε μία από τις υπάρχουσες κόγχες του ήδη ιστάμενου κτηρίου, είτε στην ανατολική είτε στη βόρεια, έναντι της εισόδου του

Εικ. 9. Πολεοδομικός χάρτης της Θεσσαλονίκης: (1) Αχειροποίητος, (2) Επισκοπική βασιλική, (3) ναός Αγίου Μηνά, (4) Ροτόντα, (5) οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη, (Α-Α') decumanus maximus / Μεγαλοφόρος (α) φόρο (β) σιγμοειδές φόρο (γ) ελλειπτικό φόρο. Σημειώνεται ότι η θέση και η κλίμακα των πολεοδομικών σχηματισμών είναι σχηματική -σε επίπεδο σκαριφήματος.

Ωστόσο, πέραν των όποιων διαμορφώσεων για την άμεση πρόσβαση στη βασιλική, είτε διά του νότιου μνημειακού της προπύλου από τον decumanus maximus είτε διά του εξωνάρθηκα από τον προς δυσμάς cardo, φαίνεται ότι η ίδρυση της Αχειροποιήτου εντάχθηκε σε ένα ευρύτερο αρχιτεκτονικό πρόγραμμα που

είχε ως αποτέλεσμα την αναμόρφωση του συνόλου της περιοχής (Εικ. 9). Όπως προκύπτει από πρόσφατες ανασκαφές, την ίδια περίπου εποχή με την ανέγερση της βασιλικής παρατηρούνται επισκευές και σημειακές διαπλατύνσεις του μαρμαρόστρωτου decumanus maximus

περίκεντρο κτηρίου που μετατράπηκε σε συνεπτυγμένο ιερό βήμα. Οι αρχιτεκτονικές μετατροπές που αναφέρθηκαν παραπάνω, ανήκουν σε ένα μεταγενέστερο οικοδομικό πρόγραμμα που βάσει μορφολογικών και κυρίως δομικών χαρακτηριστικών είναι περίπου σύγχρονο με τη φάση ίδρυσης της Αχειροποιήτου [βλ. σχετ. Κ. Θ. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα του Αναστασίου Α΄ στη

Θεσσαλονίκη», *Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του Ομότιμου Καθηγητή Γεωργίου Βελένη, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Θεσσαλονίκη 2017, 46, και Κ. Τ. Ράπτης, «The Urban Transformation of Thessaloniki at the Turn of the Sixth Century», *International Conference: Late Antique Archaeology. Imperial Archaeologies 1. Regional Papers* (Λονδίνο, 1.12.2018), πρακτικά υπό έκδοση]. Αντίστοιχη άποψη έχει πρόσφατα διατυπωθεί και από τον Γ. Βελένη.

του 4ου αιώνα, αποκατάσταση τμημάτων των κιονοστήρικτων πλευρικών στεγασμένων στοών του, τοπική καταστρατήγηση του ιπποδάμειου συστήματος του υστερορωμαϊκού πολεοδομικού ιστού¹⁹, καθώς και δημιουργία πλατειών με περιμετρικές στοές εν είδει φόρων: ένας σιγμοειδής φόρος αναπτύχθηκε στις αρχές του 6ου αιώνα βορείως του *decumanus maximus* και δυτικά του *cardo* που διερχόταν δυτικά του εξωνάρθηκα της Αχειροποιήτου, ενώ μια μεγάλων διαστάσεων, ελλειπτική ως φαίνεται, πλατεία, μικρό μόνο τμήμα της οποίας ανασκάφηκε, καταλάμβανε την περιοχή μεταξύ της πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής και του *decumanus maximus*²⁰, συνδέοντας εμφανώς το αίθριο της επισκοπικής βασιλικής με την Αχειροποιήτου, δημιουργώντας στο σημείο αυτό της πόλης –που φαίνεται ότι κατά την ίδια περίοδο και μετά την ανέγερση της Αχειροποιήτου εξελίχθηκε στο νέο θρησκευτικό-εκκλησιαστικό κέντρο της επισκοπής Θεσσαλονίκης– έναν τεράστιο υπαίθριο χώρο²¹ για τη συνάθροιση των πιστών κατά τις λατρευτικές τελετές μεταξύ των δύο καθολικών ναών της²².

Η αρχιτεκτονική της πρωτοβυζαντινής βασιλικής

Βάσει της έκτασης των σύγχρονων με τη θεμελίωση τοιχοποιιών, που ως εκ τούτου αποδίδονται στη φάση ίδρυσης του κτηρίου, συνάγεται ότι η κάτοψη της τρίκλιτης βασιλικής (Εικ. 3), συνολικού μήκους 58,50 μ. συμπεριλαμβανομένης της αψίδας και του μη διατηρούμενου σήμερα εξωνάρθηκα, και πλάτους 30,80 μ. (100 π.²³), δεν υπέστη μεταγενεστέρως μεταβολές ως

προς τις αρχικές της διαστάσεις και αναλογίες, καθώς οι επάλληλες βυζαντινές και οθωμανικές δομικές αποκαταστάσεις του κτηρίου επηρέασαν αφενός μορφολογικά ή δομικά χαρακτηριστικά στοιχεία των όψεων και αφετέρου την ανωδομή ή τα προσκτίσματα του κτηρίου.

Η πρόσβαση στον ναό από δυτικά, διά του ανοικτού, υπό τη μορφή κιονοστήρικτης στοάς, εξωνάρθηκα, πραγματοποιούνταν από τέσσερα τοξωτά θυραία ανοίγματα που αναπτύσσονταν έκκεντρα στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα, εκατέρωθεν ενός αξονικού τρίλοβου παραθύρου, ενώ ένα ακόμη τοξωτό θυραίο άνοιγμα διαμορφωνόταν στη νότια στενή πλευρά του. Ανάλογη διευθέτηση των ανοιγμάτων του δυτικού τοίχου, με ένα τρίλοβο παράθυρο –αντί κεντρικού θυρώματος– στον κύριο άξονα του ναού και έκκεντρα θυραία ανοίγματα εκατέρωθεν του παραθύρου, παρατηρείται επίσης στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου, όπου τα θυρώματα είναι δύο αντί των τεσσάρων της Αχειροποιήτου, καθώς και σε πολυάριθμες πρωτοβυζαντινές βασιλικές του Ανατολικού Ιλλυρικού²⁴. Ανεξάρτητα από τους λόγους που επέβαλαν την έκκεντρα διευθέτηση των θυραίων ανοιγμάτων του δυτικού τοίχου του νάρθηκα²⁵, το γεγονός ότι οι πρωτοβυζαντινές

Β' 252], το μήκος του κτηρίου την περίοδο ίδρυσής του δύναται να υπολογιστεί σε ≈58,50 μ. Οι ως άνω διαστάσεις, αναγόμενες σε βυζαντινές μονάδες μέτρησης, δίνουν ακέραια αποτελέσματα: 100 πόδες πλάτος και 190 πόδες μήκος (1 π.= 30,8 εκ.). Για σχετικές μετρήσεις σε βασιλικές του Ιλλυρικού, βλ. N. Spremo-Petrović, *Proportions architecturales dans les plans des basiliques de la préfecture de l'Illyricum*, Βελιγράδι 1971.

¹⁹ Μακροπούλου κ.ά. «Πολεοδομικές και χωροταξικές παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 9).

²⁰ Βασιλειάδου κ.ά., «Από τον *Decumanus Maximus* στην Λεωφόρο», ό.π. (υποσημ. 9), 60-61.

²¹ Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 18) και Raptis, «The Urban Transformation», ό.π. (υποσημ. 18).

²² S. E. J. Gerstel, C. Kyriakakis, K. T. Raptis, S. Antonopoulos, J. Donahue, «Soundscapes of Byzantium. The Acheiropoietos Basilica and the Cathedral of Hagia Sophia in Thessaloniki», *Hesperia* 87.1 (2018), 177-213, κυρίως 179-181.

²³ Δεδομένου ότι το συνολικό μήκος του κτηρίου έχει μειωθεί μετά την απώλεια του εξωνάρθηκα, το πλάτος –30,80 μ.– αποτελεί τη μοναδική διάσταση της γενικής κάτοψης που έχει μείνει αμετάβλητη. Βάσει των καταλοίπων του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα, που εντοπίστηκαν ανασκαφικά [ΑΔ 17 (1961-62),

²⁴ Αναφέρονται ενδεικτικά από την επαρχία Αχαΐας οι βασιλικές της Σικυώνος, της Αρχαίας Κορίνθου, του Κραναίου, του Λεγαίου, της Νεμέας και της Βραυρώνας· από την επαρχία Παλαιάς Ηπείρου οι βασιλικές Α-Δ της Νικόπολης· από την επαρχία Θεσσαλίας οι βασιλικές Α-Δ των Φθιωτίδων Θηβών· από την επαρχία Μακεδονίας Πρώτης –πέραν των μεγάλων βασιλικών της Θεσσαλονίκης– οι βασιλικές του Δίου, Α-Δ της Αμφίπολης, του μουσείου των Φιλίππων, και Β της Ηράκλειας Λυγκιστικής και βορειότερα, από την επαρχία Μακεδονίας Δευτέρας, οι βασιλικές των Στόβων [βλ. σχετ. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 294, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία].

²⁵ Για τις διάφορες θεωρίες, βλ. σχετ. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 9), 16. Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον», ό.π. (υποσημ. 9), 483-486. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945, 327.

βασιλικές με ανάλογη διάταξη των δυτικών εισόδων περιορίζονται γεωγραφικά εντός των ορίων της επαρχότητας του Ιλλυρικού υποδεικνύει ότι η απουσία εισόδου στον κύριο κατά μήκος άξονα του ναού, έναντι της βασιλείου πύλης –γνώρισμα που δεν συναντάται τόσο στις βασιλικές της διοικήσεως Ιταλίας όσο και σε εκείνες της επαρχότητας του Ανατολικού, συμπεριλαμβανομένων των μνημείων της πρωτεύουσας– αποτελεί ενσυνείδητη αρχιτεκτονική επιλογή της εκκλησιαστικής ιεραρχίας της εξουσίας του Ιλλυρικού, που την εξεταζόμενη περίοδο είχε έδρα τη Θεσσαλονίκη²⁶.

Από την ίδρυση της βασιλικής, ο νάρθηκας, μήκους 28,40 μ. (92 π.) στον άξονα Β-Ν, πλάτους 5,60 μ. (18 π.) στον άξονα Α-Δ, καταλάμβανε όλο το πλάτος του ναού (Εικ. 3). Αν και ενιαίος στην κάτοψη, διαιρείται στην ανωδομή σε τρία –αντιστοιχούντα στα κλίτη– διαμερίσματα από δύο εγκάρσια τόξα, φερόμενα από ζεύγη μαρμάρινων κιλιβάντων με ανάγλυφο διάκοσμο²⁷. Ανάλογη διάταξη της ανωδομής του νάρθηκα με εγκάρσια τόξα χωρίς κατακόρυφα στηρίγματα –κίονες, ημικίονες ή κτιστές παραστάδες– δεν είναι γνωστή, καθώς οι περισσότερες βασιλικές του Ανατολικού Ιλλυρικού έχουν διατηρηθεί σε χαμηλότερη στάθμη. Είναι, ωστόσο, πιθανόν σε ορισμένες από τις βασιλικές, ο νάρθηκας των οποίων εντοπίζεται σε κάτοψη ενιαίος, να υπήρχε ανάλογη διάταξη στην ανωδομή, καθώς τα εγκάρσια τόξα συμμετέχουν στατικά στο κτήριο, αφενός ως αντρεϊσμάτα των επιμήκων κιονοστοιχιών και αφετέρου ως υποδομή της στέγης του νάρθηκα, ή του δαπέδου των υπερώνων.

Το κεντρικό διαμέρισμα του νάρθηκα επικοινωνούσε με το κεντρικό κλίτος με μνημειακού χαρακτήρα τριβήλο (Εικ. 10). Το τριβήλο που, ως αρχιτεκτονικό στοιχείο, υποδεικνύει πιθανώς την πρόθεση οπτικής ενοποίησης –όταν τα βήλα παρέμεναν ανοικτά– του νάρθηκα με το κεντρικό κλίτος, δεν αποτελεί τον κανόνα στη διαμόρφωση της βασιλείου πύλης των πρωτοβυζαντινών βασιλικών, οι οποίες διέθεταν συνηθέστερα

Εικ. 10. Αχειροποίητος, το τριβήλο της βασιλείου πύλης.

Εικ. 11. Αχειροποίητος, το κιονόχρονο του νότιου κίονα του τριβήλου, από δυτικά.

²⁶ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 294.

²⁷ Κ. Θ. Ράπτης, «Μαρμάρινοι κιλιβάντες με ανάγλυφο διάκοσμο στα εγκάρσια τόξα του νάρθηκα της Αχειροποιήτου στη Θεσσαλονίκη», *Λεπέτυμνος. Μελέτες Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη του Γεώργιου Γούναρη*, επιμ. Α. Σέμογλου, Ι. Π. Αρβανιτάκη, Ε. Γούναρη, Θεσσαλονίκη 2018, 453-465, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

στη θέση αυτή μονό θύρωμα. Η διαμόρφωση τριβήλου στη θέση αυτή περιορίζεται σε μια σαφώς οριοθετημένη γεωγραφική ζώνη που δεν εξέρχεται των περιοχών δικαιοδοσίας της επαρχότητας του Ιλλυρικού²⁸, υποδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ενσυνείδητη και πάλι επιλογή του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού στοιχείου από την εκκλησιαστική ιεραρχία της υπαρχίας του Ιλλυρικού.

Τα τοξωτά ανοίγματα του τριβήλου –πλάτους 2,45 το κεντρικό και 2,70 μ. τα δύο ακραία, και ύψους 6,60 μ. και 6,80 μ. αντίστοιχα από το επίπεδο του στυλοβάτη τους– διακρίνονται από δύο στηρίγματα, συνολικού ύψους 5,60 μ., αποτελούμενα από βάσεις αττικού-ιωνικού τύπου²⁹ από λευκό μάρμαρο, μονολιθικούς

κίονες από πράσινο θεσσαλικό λίθο³⁰, σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα του καλούμενου θεοδοσιανού ρυθμού με φύλλα προιονωτής άκανθας –αμφότερα συνιστούν μια παραλλαγή του τύπου που συνδυάζει απλά φύλλα προιονωτής άκανθας με αποσχιζόμενους λοβούς με φύλλα διπλής άκανθας³¹ (Εικ. 11)– και τεκτονικά επιθήματα³² από προκοννήσιο μάρμαρο³³.

Εγκοπές, πλάτους 0,165-0,195 μ., που διαμορφώνονται στις βάσεις των κίωνων, εντομίες στην άνω επιφάνεια του στυλοβάτη και υποδοχές γόμφων, ορθογωνικής διατομής, που ανοίγονται στους κορμούς των κίωνων, σε ύψος 3,22 μ. –από τον στυλοβάτη– στο κεντρικό μετακίονιο και σε ύψος 2,74 μ. στα δύο πλευρικά, υποδεικνύουν ότι τα τοξωτά ανοίγματα του τριβήλου (Εικ. 11) έφεραν μαρμάρινα περιθωρώματα, εκ των οποίων το κεντρικό ήταν ψηλότερο κατά 0,50 μ. από τα δύο ακριανά, και τα οποία θα έκλειναν με βήλα. Στα διακοσμητικά αυτά, χωρίς θυρόφυλλα, περιθωρώματα δύναται να αποδοθούν δύο τμήματα ανάγλυφων πλακών από λευκό μάρμαρο που φέρουν ένζωδο, φυτικό ανάγλυφο διάκοσμο³⁴, η θεματολογία του οποίου συνάδει

²⁸ Βλ. σχετ. J.-P. Sodini, «Note sur deux variantes régionales dans les basiliques de Grèce et des Balkans: le tribelon et l'emplacement de l'ambon», *BCH* 99 (1975), 581-584. Ο ίδιος, «Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 31 (1984), 453-456. Αναφέρονται ενδεικτικά: (α) από την επαρχία Αχαΐας, οι βασιλικές της Σικυώνας, του Κρανείου, του Λεχαιού, του Ασκληπιείου, πιθανώς του Ιλισού, της Παιανίας, της Γλυφάδας, των Σπάτων, του Ολύμπου της Λαυρεωτικής και της νήσου Κέας από την επαρχία Παλαιάς Ηπείρου, η βασιλική του Μύτικα Ακαρνανίας από την επαρχία Νέας Ηπείρου, οι βασιλικές Α-Γ της Βουλλίδος από την επαρχία Θεσσαλίας, οι βασιλικές της Λάρισας και Α-Δ των Φθιωτίδων Θηβών από την επαρχία Μακεδονίας Πρώτης –πέραν της Αχειροποιήτου–, η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης και η βασιλική της Τούμπας στην περιφερειακή περιοχή της ίδιας πόλης, οι βασιλικές Γ και Δ της Αμφίπολης, Α και εκτός των τειχών των Φιλίππων, Α Ηράκλειας Λυγκιστικής και του Σούβοντολ από την επαρχία Μακεδονίας Δευτέρας, η βόρεια βασιλική –με το τετράκογχο βαπτιστήριο– των Στόβων και η βασιλική της Καμίνιτσα από την επαρχία Κρήτης, οι βασιλικές Λιμένος Χερσονήσου και Αγίου Τίτου Γόρτυνας από την επαρχία της Μεσογείου Δακίας, οι βασιλικές Α, Γ, και Δ της Ιουστινιανής Πρώτης, του Ιβάνγιανε και της Σβινιάριτσα από την επαρχία Δαρδανίας, η βασιλική της Ουλπιάνια, και από την επαρχία Πραιβάλιδος, η βασιλική –του ναού της Θεοτόκου Λιέβισα– στο Πρίζρεν.

²⁹ Βλ. σχετ. J. Kramer, «Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts und ihre Rohform», *Bonner Jahrbücher* 170 (1970), 271-272. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 503. Raptis, «The Sculptural Decoration of Acheiropoietos Basilica (Thessaloniki) Re-evaluated under the Light of a Recent Architectural Analysis of the Monument», *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies* (Belgrade, 22-27 August 2016), *Thematic sessions of Free Communications*, Βελιγράδι 2016, 487-488.

³⁰ Ατράκιος λίθος ή marmor thessalicum (λατ.). Βλ. Ό. Καραγιώργου, «καὶ Ἄτρακις ὀππόσα (μάρμαρα) λευροῖς χθῶν πεδίοις ἔλδοχευσε...»: το λατομείο του Ομορφοχωρίου Λαρίσης και η συμβολή του στη βυζαντινή τέχνη», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή. 5ος-15ος αιώνας*, Αθήνα 2004, 195. L. Lazzarini, *Poikiloi lithoi, versicolores maculae: I marmi colorati della Grecia antica: storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione scientifica, archeometria, deterioramento*, Πίζα 2007, 223-244.

³¹ R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitelles im Osten vom Vierten bis ins Siebente Jahrhundert*, Βερολίνο – Λιψία 1936, 134 κ.ε., αρθρ. 431. R. Farioli-Olivieri, «I capitelli paleobizantini di Salonicco», *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 11 (1964), 154. J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jahrhunderts n. Chr. In Konstantinopel*, Κολωνία 1968, 52-53. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 536-542. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 2), 487-488.

³² Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 581 κ.ε.

³³ Marmor proconnesium (λατ.). Βλ. σχετ. N. Asgari, «Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus», *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Αγκυρα 1978, 467-480. H. Dodge, Br. Ward-Perkins, *Marble in Antiquity. Collected Papers of J. B. Ward-Perkins* [Archaeological Monographs of the British School at Rome 6], Λονδίνο 1992, 154.

³⁴ Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Δύο ανάγλυφα τμήματα θυρώματος», *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και Τέχνη. Εκθεση Λευκού*

με τα ευχαριστιακού χαρακτήρα ψηφιδωτά των εσωραχίων των εγκάρσιων τόξων του νάρθηκα³⁵.

Τα γωνιακά διαμερίσματα του νάρθηκα επικοινωνούσαν με τα πλάγια κλίτη με μεγάλων διαστάσεων τοξωτά ανοίγματα³⁶, κατά τρόπον ώστε να σχηματίζεται στις τρεις πλευρές του κεντρικού κλίτους ένα συνεχές πεϊόσχημο περίστω³⁷ (Εικ. 3), το οποίο επικοινωνούσε με τον εξωτερικό χώρο με πολυάριθμα τοξωτά θυραία ανοίγματα: τέσσερα στη δυτική πλευρά του κτηρίου,

Πύργου, επιμ. Ε. Κουρουντίδου-Νικολαΐδου, Α. Τούρτα, Αθήνα 1986, 41-42, αριθ. κατ. Π.28α-β. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), ΙΙΙ, 657-659. Σημειώνεται ότι ο διάκοσμος του περιθωρώματος από την Αχειροποίητο έχει συσχετιστεί με τον ανάλογο διάκοσμο του άμβωνα της Ροτόντας, που έχει χρονολογηθεί από τα τέλη του 5ου έως το δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα [J.-P. Sodini, «L'ambon de la Rotonde Saint-Georges: remarques sur la typologie et la décoration», *BCH* 100 (1976), 493-510, κυρίως 504-508. N. Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul*, Παρίσι 1990, 96-97, αριθ. 178] και δύο κιονόκρανα με ένζωδο διάκοσμο που έχουν επίσης χρονολογηθεί στην τρίτη δεκαετία του 6ου αιώνα [N. Firatli, «Deux chapiteaux rares à décoration animale trouvés à Istanbul», *CahArch* 23 (1974), 41-46, κυρίως 42], χρονολογώντας έμμεσα το ανάγλυφο θύρωμα από την Αχειροποίητο στο πρώτο τρίτο του 6ου αιώνα. Οι πλάκες που άλλοτε ανήκαν στη συλλογή γλυπτών της Ροτόντας με αριθμό καταγραφής ΑΓ675α-β, εκτίθενται σήμερα στην αίθουσα για τον παλαιοχριστιανικό ναό του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού.

³⁵ Ε. Κουρουντίδου-Νικολαΐδου, «Αχειροποίητος», *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης. 4ος-14ος αιώνας*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2012, 212-215. Β. Fourlas, *Die Mosaiken der Acheiropoietos-Basilika in Thessaloniki. Eine vergleichende Analyse dekorativer Mosaiken des 5. und 6. Jahrhunderts* [Millennium-Studien 35], Βερολίνο 2012, 40-46, αριθ. Ach5-7. Κ. Τ. Raptis, «The Mural Decoration of Acheiropoietos Basilica Revisited», *Nis and Byzantium* 12, επιμ. Μ. Rakocija, Nis 2014, 103. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), ΙΙΙ, 697-699.

³⁶ Τα τοξωτά θυραία ανοίγματα επικοινωνίας του νάρθηκα με τα πλευρικά κλίτη της βασιλικής, αμφότερα πλάτους 3,10 μ., διαφοροποιούνται μεταξύ τους ως προς το ύψος τους. Αυτό που οδηγεί στο νότιο κλίτος της βασιλικής είναι ισοϋψές (5,40 μ.) με τα δύο μεγάλων διαστάσεων θυρώματα των εξωτερικών τοίχων του νότιου διαμερίσματος. Αντίθετα, το χαμηλότερο άνοιγμα του βόρειου διαμερίσματος, ύψους 4,70 μ., είναι ανάλογο του παρακείμενου –φραγμένου σήμερα– τοξωτού θυραίου ανοίγματος στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου του βόρειου κλίτους.

³⁷ Ε. Κ. Χατζητρούφωνος, *Το περίστω στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Σχεδιασμός – λειτουργία*, Θεσσαλονίκη 2004, 61-62, 93. Βλ. ακόμη Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 3), 129-130.

από τρία στη βόρεια και νότια πλευρά, και δύο, που δεν σώζονται σήμερα, στους ανατολικούς τοίχους των πλάγιων κλιτών, εκατέρωθεν της αψίδας³⁸.

Στη ζώνη άνωθεν των θυραίων ανοιγμάτων οι επιμήκεις εξωτερικοί τοίχοι των πλάγιων κλιτών έφεραν πολύλοβα τοξωτά παράθυρα με μαρμαρίνους αμφικρινίσκους: στον νότιο τοίχο εκατέρωθεν της κύριας εισόδου αναπτύσσονται ένα οκτάλοβο παράθυρο στα ανατολικά και ένα εξάλοβο στα δυτικά, ενώ στον βόρειο εξωτερικό τοίχο αναπτύσσονται από ανατολικά προς τα δυτικά ένα οκτάλοβο, ένα δίλοβο και ένα εξάλοβο παράθυρο. Φαίνεται ότι η διάταξη των παραθύρων της βόρειας πλευράς επιβλήθηκε από αυτήν των σύγχρονων παραθύρων του νότιου τοίχου, καθώς αντιγράφονται στην ίδια ακριβώς θέση το οκτάλοβο και το εξάλοβο παράθυρο της νότιας πλευράς και κατασκευάζεται ένα δίλοβο στη θέση που αντιστοιχεί στο πρόπυλο της νότιας όψης³⁹, το ύψος του οποίου δεν επέτρεπε την ανάπτυξη παραθύρου. Στο ίδιο ύψος, στο μέσον των ανατολικών τοίχων των πλάγιων κλιτών, αναπτύσσονταν από ένα τρίλοβο παράθυρο με ανάλογα χαρακτηριστικά.

Ο κυρίως ναός (Εικ. 3-4), μήκους 36,40 μ. (118 π.) στον άξονα Α-Δ και πλάτους 28,40 μ. (92 π.) στον άξονα Β-Ν, έχει κάτοψη κανονικού ορθογωνίου με αναλογία πλευρών 1:1,28⁴⁰ και διακρίνεται σε τρία κλίτη με κιονοστοιχίες δώδεκα κίωνων (Εικ. 12) –με μετακίονια ≈2,10 μ. και μεταξόνια ≈2,75 μ.–, που βαίνουν σε χαμηλούς μαρμαρίνους στυλοβάτες, πλάτους 0,91-0,94 μ., και συντίθενται από μεγάλων διαστάσεων βάσεις αττικού-ιωνικού τύπου⁴¹, μονολιθικούς κορμούς, σύνθετα κιονόκρανα, του καλούμενου Θεοδοσιανού τύπου, με διπλά φύλλα προιονωτής άκανθας⁴² (Εικ. 13-14) και

³⁸ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), ΙΙ, 363.

³⁹ Σημειώνεται ότι, αν και ο νότιος τοίχος του ναού έχει καθαιρεθεί και ανακατασκευαστεί στο σύνολό του κατά την αναστήλωση της περιόδου 1909-1914, τα μορφολογικά του στοιχεία, των παραθύρων του νότιου κλίτους συμπεριλαμβανομένων, αντιγράφουν τα προϋπάρχοντα, που έχουν τεκμηριωθεί σχεδιαστικά από τον βρετανό αρχιτέκτονα W. S. George.

⁴⁰ Ο Α. Ορλάνδος ορίζει την αναλογία πλάτους προς μήκος 1:1,26, κατατάσσοντάς την στις βασιλικές με γενική αναλογία 4:5 [Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 1), Α', 203, πίν. σελ. 205].

⁴¹ Kramer, «Attische Säulenbasen», ό.π. (υποσημ. 29), 271-272. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), ΙΙΙ, 503-509.

⁴² Kautzsch, *Kapitellstudien*, ό.π. (υποσημ. 31), 134 κ.ε., αριθ. 431. Farlioli-Olivieri, «I capitelli», ό.π. (υποσημ. 31), 154-155. Krautheimer,

Εικ. 12. Αχειροποίητος, άποψη της βόρειας κιονοστοιχίας, από δυτικά.

Εικ. 13. Αχειροποίητος, το έβδομο, από δυτικά, κιονόκρανο της βόρειας κιονοστοιχίας μετά του επιθήματός του.

Εικ. 14. Αχειροποίητος, η δυτική πλευρά του έκτου, από δυτικά, κιονοκράνου της νότιας κιονοστοιχίας.

κοσμημένα με χρίσματα τεκτονικά επιθήματα⁴³ (Εικ. 13), όλα από προκοννήσιο μάρμαρο (Εικ. 12-14). Τα ενιαίας αισθητικής αντίληψης αρχιτεκτονικά γλυπτά των κιονοστοιχιών, αν και έχουν απομακρυνθεί από τα γλυπτά σύνολα της αρχαιότητας, διατηρούν την αισθητική και την αντίληψη του ρυθμού του ελληνορωμαϊκού κόσμου, που διαπνέει το κτήριο⁴⁴.

Το κεντρικό κλίτος (Εικ. 3-4), πλάτους 14,20 μ. (46 π.), που καταλαμβάνει το ήμισυ του πλάτους του κτηρίου και παρουσιάζει αναλογία 1:2,3 προς τα δύο πλάγια, πλάτους 6,20 μ. (20 π.) το νότιο και 6,20-6,30 μ. το βόρειο, απολήγει ανατολικά σε μεγάλων διαστάσεων ημικυκλική ασίδα (Εικ. 15), σχήματος υπερυψωμένου

Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική, ό.π. (υποσημ. 3), 131. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren*, ό.π. (υποσημ. 29), 58-64. B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum*, Βερολίνο 1977, 65-66. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 543-557. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

⁴³ J-P. Sordini, «La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum», *Actes du X Congrès International d'Archéologie Chrétienne* (Θεσσαλονίκη, 28.9 – 4.10.1980), Α, Θεσσαλονίκη – Città del Vaticano 1984, 269. T. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels von 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.* [Asia Minor Studien 14], Βόννη 1994, 343-344. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 581-595. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

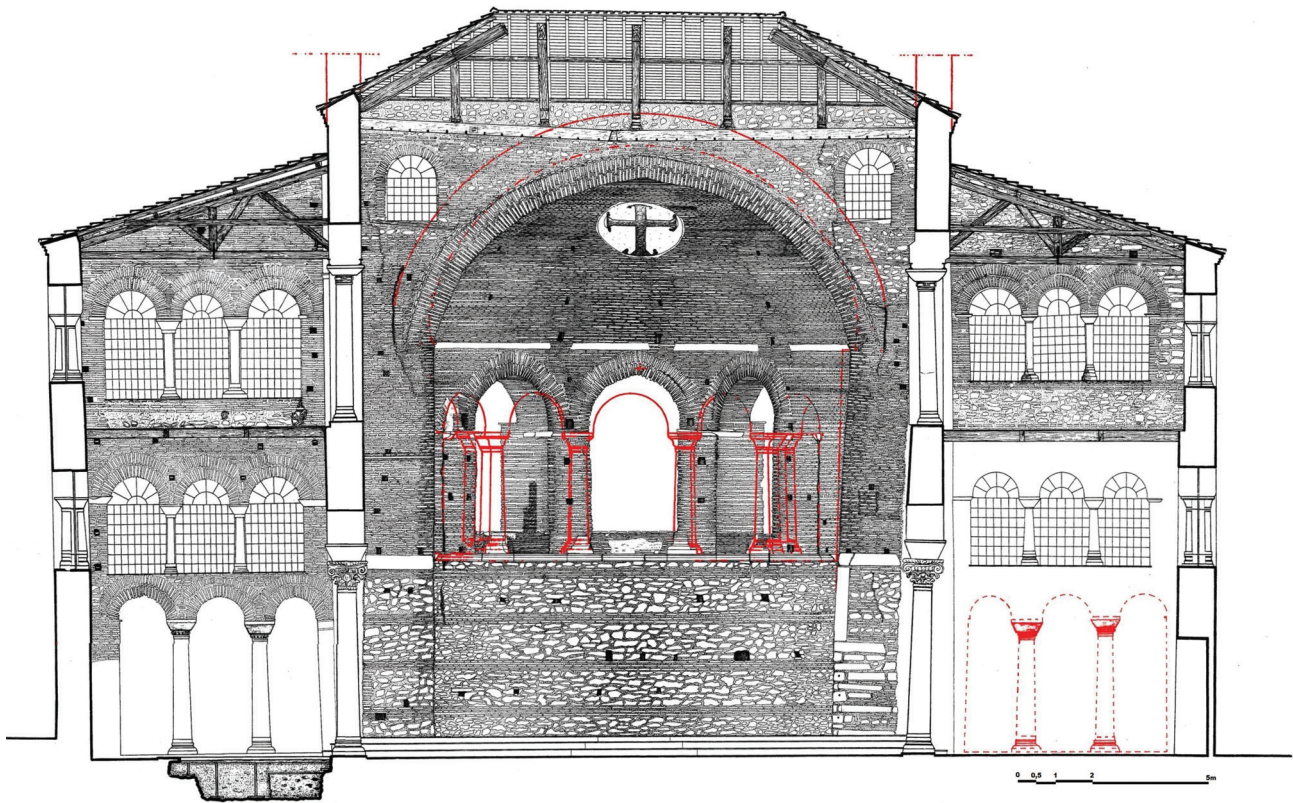
⁴⁴ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 3), 131.

Εικ. 15. Αχειροποίητος, άποψη του εσωτερικού της αψίδας, από νοτιοδυτικά.

Εικ. 16. Αχειροποίητος, τομή κατά πλάτος. Με κόκκινο χρώμα αποκαθίσταται το πεντάλοβο παράθυρο και το τεταρτοσφαίριο της αφίδας κατά την πρώτη και δεύτερη φάση της βασιλικής.

τόξου, με χορδή 10,40 μ. και βάθος ίσο προς το πλάτος των πλάγιων κλιτών, η οποία έφερε αρχικώς μεγάλο πεντάλοβο παράθυρο με τέσσερις μαρμάρινους αμφικίονες⁴⁵, και τεταρτοσφαίριο υψηλότερο από το διατηρούμενο σήμερα ημιθόλιο⁴⁶ (Εικ. 16).

Το προοριζόμενο για τον κλήρο κεντρικό κλίτος διακρινόταν από τα πλάγια κλίτη, στα οποία συναθροίζονταν οι λαϊκοί, με συνεχές μαρμάρινο φράγμα, ύψους 1,20 μ. περίπου⁴⁷. Σε κάθε κιονοστοιχία παρέμενε ανοικτό,

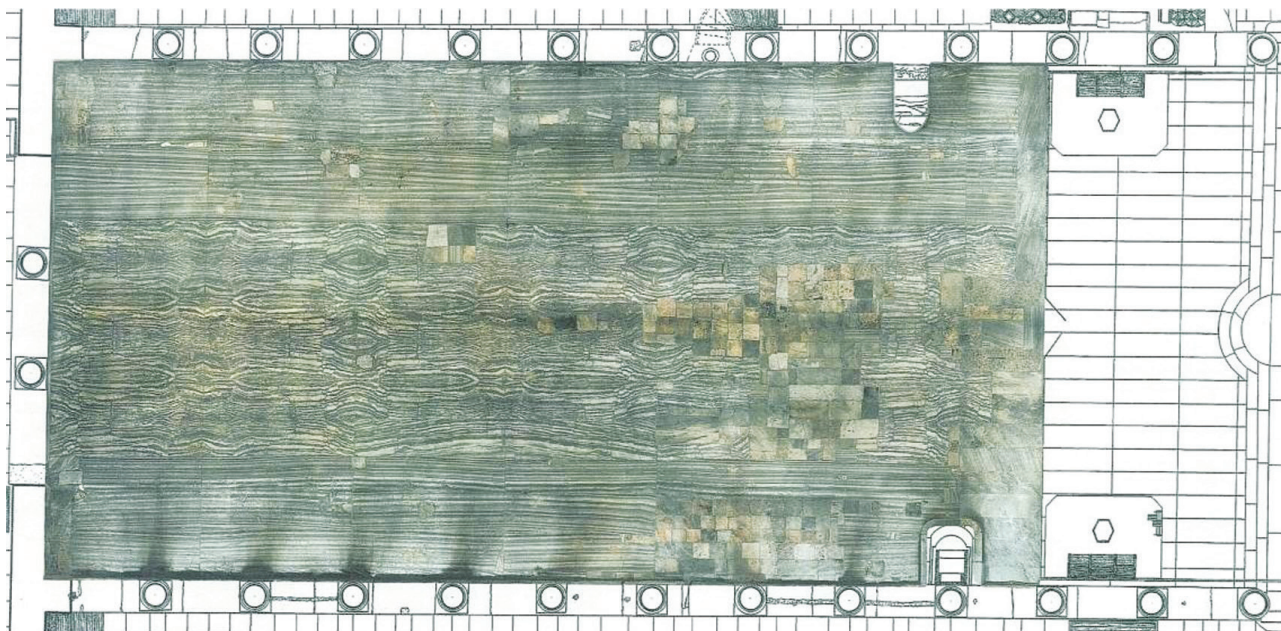
χωρίς θωράκια, για την επικοινωνία του κεντρικού με το πλάγιο κλίτος μόνο το έκτο, από δυτικά, μετακίονιο που συνέπιπτε με τον εγκάρσιο άξονα της νότιας εισόδου. Οι δίοδοι προσπέλασης του κεντρικού κλίτους από τα πλάγια απαντούν σε διάφορες θέσεις των κιονοστοιχιών των βασιλικών, που παρουσιάζουν ανάλογα απόμορφολογική άποψη φράγματα στα μετακίονια των κιονοστοιχιών τους⁴⁸. Το πλησιέστερο παράλληλο παρέχεται από τη βασιλική Α των Φθιωτίδων Θηβών, στην οποία ανοικτό παρέμενε το τέταρτο, από δυτικά, μετακίονιο κάθε κιονοστοιχίας, που συνέπιπτε με τον άξονα των πλευρικών εισόδων του ναού. Στην περίπτωση των βραχύτερων κατά τρεις κίονες κιονοστοιχιών της βασιλικής Α, οι θύρες των πλευρικών τοίχων και κατ' αναλογία των φραγμάτων των μακρών κιονοστοιχιών

⁴⁵ Φ. Ωραιόπουλος, «Μια άλλη άποψη για τη διαμόρφωση της παλαιοχριστιανικής κόγχης της Αχειροποιήτου», *Η Θεσσαλονίκη* 3 (1992), 11-32. Κ. Θ. Ράπτης, «Παρατηρήσεις επί ορισμένων δομικών στοιχείων της Αχειροποιήτου», *ΑΕΜΘ* 13 (1999), 230-232. Ράπτης, Ζόμπου-Ασημή, «Παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 5), 455. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), ΙΙ, 342.

⁴⁶ Ράπτης, Ζόμπου-Ασημή, ό.π., 456. Ράπτης ό.π., ΙΙ, 355-357.

⁴⁷ Το ύψος του φράγματος δύναται να υπολογιστεί από τη στάθμη των εγχοπών για τους γόμφους στήριξης των θωρακίων στους κίονες.

⁴⁸ Βλ. σχετ. U. Peschlow, «Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: the Barriers between the Nave and Aisles», *Thresholds of the Sacred*, επιμ. Sh. E. J. Gerstel, Ουάσινγκτον 2006, 61 κ.ε.

Εικ. 17. Αχειροποίητος, ορθοφωτογραφία του δαπέδου του κεντρικού κλίτους, ενθεμένη σε κάτοψη.

βρίσκονταν πλησιέστερα στο δυτικό άκρο του ναού απ' ό,τι στην Αχειροποίητο· και στους δύο ναούς, ωστόσο, διατηρούσαν σταθερή απόσταση από την αφίδα αφήνοντας μεγαλύτερο χώρο στο σημαντικότερο ανατολικό τμήμα του κυρίως ναού, που περιελάμβανε το φράγμα του πρεσβυτερίου και τον άμβωνα. Στην κωνσταντινουπολίτικη βασιλική του Στουδίου –από τους ελάχιστους ναούς της πρωτεύουσας που διέθεταν ανάλογο φράγμα– παρέμεναν ανοικτά, χωρίς θωράκια, τα ανατολικότερα μετακίονια που ενέπιπταν στην περιοχή του πρεσβυτερίου, ενώ στη βασιλική Α της Δημητριάδας και στη βασιλική Α της Αμφίπολης ανοικτά παρέμεναν τα μετακίονια στα δυτικά άκρα των στυλοβατών. Σε ναούς μεγάλων διαστάσεων οι δίοδοι μεταξύ των κλιτών ήταν περισσότερες: στη βασιλική του Λεχαίου οι εγκάρσιοι άξονες που παρέμεναν ανοικτοί για την προσπέλαση του κεντρικού κλίτους από τα πλάγια, ήταν δύο, ενώ αυξάνονταν σε τέσσερις στη βασιλική Γ των Φθιωτίδων Θηβών, στις κιονοστοιχίες της οποίας δίοδοι αφήνονταν ανοικτές στα πλάγια του πρεσβυτερίου, στο ύψος της δυτικής πλευράς του φράγματος, στο μέσον των κιονοστοιχιών και στα δυτικά άκρα τους⁴⁹.

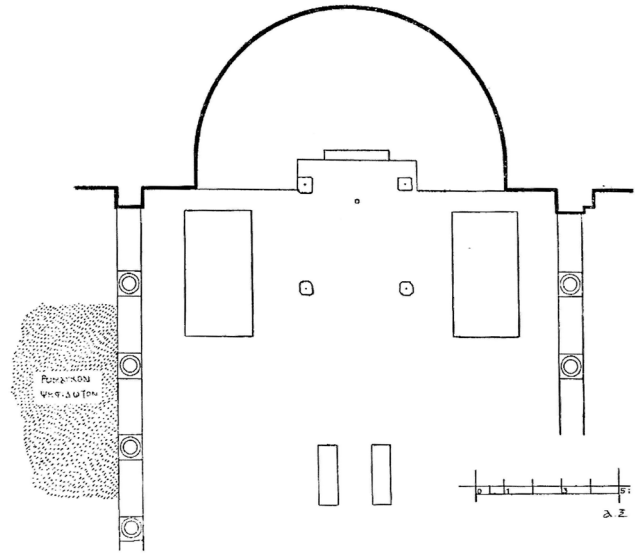
⁴⁹ Ο.π. και Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 314, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Το πολυτελές δάπεδο του κεντρικού κλίτους (Εικ. 4) είναι κατασκευασμένο με μεγάλες πλάκες από προκοννήσιο μάρμαρο με φαιογάλανες φλεβώσεις, πλάτους 1-1,05 μ. και μήκους 4,16 μ., που παρατίθενται σε δεκατρείς σειρές με τη μεγάλη τους διάσταση παράλληλη προς τον κατά μήκος άξονα του ναού· σε επαφή με τους στυλοβάτες τοποθετούνται ισομήκεις πλάκες, πλάτους 0,32-0,33 μ., προκειμένου να συμπληρωθεί η επιφάνεια που –μετά την τοποθέτηση των ακέραιων πλακών– παρέμενε ακάλυπτη στα άκρα του κεντρικού κλίτους. Φαίνεται ότι, εν αντιθέσει με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του ναού, που έγινε με μονάδα μέτρησης βυζαντινό πόδα μήκους 0,308 μ., το ενιαίο μπλοκ μαρμάρου, από το οποίο κατασκευάστηκαν οι πλάκες, λατομήθηκε στην Προποντίδα με μονάδα μέτρησης πόδα μήκους 0,32 μ. (4,16 μ. = 13 π.), και ως εκ τούτου δεν κατέστη δυνατή η κάλυψη της συνολικής επιφάνειας με ακέραιες πλάκες. Από τη διάταξή τους προκύπτει ότι η τοποθέτηση των πλακών ξεκίνησε από τον δυτικό τοίχο, με τη μεσαία σειρά υπολογισμένη με ακρίβεια στον κεντρικό άξονα του κλίτους. Οι πλάκες έχουν κατασκευαστεί από ενιαία λιθόπλινθο μαρμάρου και έχουν τοποθετηθεί κατά τρόπον ώστε οι φλεβώσεις της μίας να συνεχίζονται στην επόμενη κατά μήκος και να επαναλαμβάνονται σε αμφότερες

τις πλευρικές επαναλαμβανόμενες κατ' αυτόν τον τρόπο οι φαιές-φαιογάλανες φλέβες του μαρμάρου ξεδιπλώνονται στον χώρο δίνοντας την εντύπωση ενιαίας καλειδοσκοπικής σύνθεσης (Εικ. 17). Στις σειρές που αναπτύσσονται στο κέντρο και συμπίπτουν με τα ανοίγματα του τριβήλου, έχουν επιλεγεί πλάκες με ελισσόμενες φλεβώσεις, οι οποίες στα σημεία συνάντησης τεσσάρων πλακών σχηματίζουν ρομβοειδείς «δί-νες», ενώ στις ακραίες οι φλέβες του μαρμάρου «ρέουν» σε παράλληλες γραμμές. Ως αποτέλεσμα, στον εισερχόμενο από το τριβήλο της βασιλείου πύλης στο κεντρικό κλίτος δημιουργείται η εντύπωση των ρεόντων υδάτων ενός ποταμού που πηγάζει από την αψίδα (Εικ. 4). Η εντύπωση αυτή ενισχυόταν από τις κατακόρυφες, κατά κανόνα, φλεβώσεις των κιόνων και, πιθανώς, των ορθομαρμαρώσεων που επένδυναν τις παρειές των παραστάδων των κιονοστοιχιών.

Ο χώρος του προσβυτερίου οριζόταν από ευθύγραμμο⁵⁰ υψηλό φράγμα που περιόριζε το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους στο ύψος του τρίτου, από ανατολικά, κίονα των πλευρικών κιονοστοιχιών⁵¹ (Εικ. 18), στους κορμούς των οποίων διατηρούνται οι υποδοχές

Εικ. 18. Διάταξη του συνθρόνου και του κιβωρίου της τράπεζας στο προσβυτήριο της Αχειροποιήτου.

γόμφων για τη στερέωση των ακραίων θωρακίων και των απολήξεων του επιστυλίου⁵² του, σε ύψος 1,12 μ. και 2,76 μ. από το δάπεδο του ναού αντίστοιχα. Την είσοδο του φράγματος εξήρε προστώο, μήκους 2,20 μ. και πλάτους 1,20 μ., το οποίο δήλωνε τον κύριο άξονα του ναού⁵³ και οδηγούσε στην ανατολική κλίμακα ενός μεγάλου άμβωνα⁵⁴ με δύο κλίμακες, κωνσταντινουπολίτικου τύπου⁵⁵, μήκους 5,5-6 μ., ο οποίος βρισκόταν

⁵⁰ Ο Στ. Πελεκανίδης κατατάσσει το φράγμα στον πειόσχημο τύπο, θεωρώντας ότι αυτό θα καμπτόταν προς τα ανατολικά πριν συναντήσει τις κιονοστοιχίες των πλευρικών κλιτών και θα συνέχιζε παράλληλο προς αυτές ως τους ώμους της αψίδας, στους οποίους θα κατέληγε [*Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 9), 19]. Η άποψη αυτή έχει περάσει στη διεθνή βιβλιογραφία μέσω του σχετικού άρθρου του J-P. Sodini, στο οποίο το φράγμα του προσβυτερίου της Αχειροποιήτου κατατάσσεται στα πειόσχημα με προστώο [*Les dispositifs liturgiques*], ό.π. (υποσημ. 28), 441-473, 445, 450]. Την ύπαρξη ευθύγραμμου φράγματος με υψηλό επιστύλιο επεσήμανε ο Θ. Παπαζώτος [*«Αρχαιολογικές έρευνες στην Αχειροποιήτο Θεσσαλονίκης»*, Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Αθήνα, 9-11 Απριλίου 1982), Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1982, 88]. Ευθύγραμμο φράγμα προσβυτερίου με προστώο συναντάται σε μεγάλο αριθμό πρωτοβυζαντινών βασιλικών. Για τη γεωγραφική κατανομή των ευθύγραμμων με προστώο φραγμάτων στις βασιλικές του Ανατολικού Ιλλυρικού, από τις οποίες αναφέρονται ενδεικτικά οι βασιλικές Σικυώνος, αρχαίας Κορίνθου (Σκουτέλας), Κρανείου, Λεχάιου, Γ' Νικοπόλεως, Γ' Αμφιπόλεως, Τούμπας (στη Θεσσαλονίκη), Α και Δ Ηράκλειας Λυγκιστικής και η κοιμητηριακή των Στόβων, βλ. Sodini, ό.π., 445 κ.ε.

⁵¹ Ευγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἀχειροποιήτον», ό.π. (υποσημ. 9), 477-478. Πελεκανίδης *Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 9), 19.

⁵² Παπαζώτος, «Αρχαιολογικές έρευνες», ό.π. (υποσημ. 50), 87-88.

⁵³ Ευγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἀχειροποιήτον», ό.π. (υποσημ. 9), 477-478. *Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 9), 19.

⁵⁴ Λιγιστά αποτιμήματα θωρακίων του άμβωνα, με διάκοσμο ομόθετων ρόμβων, εντοπίστηκαν εντοχισημένα στην τοιχοποιία του βόρειου τοίχου του νάρθηκα [Ράπτης, Ζόμπου-Ασημή, «Παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 5), 458].

⁵⁵ Οι άμβωνες του συγκεκριμένου τύπου, χρονολογούμενοι κατά κανόνα στον 6ο αιώνα, αποτελούσαν τυπικά προϊόντα των εργαστηρίων της πρωτεύουσας, που εξαγόταν στις επαρχίες της αυτοκρατορίας μέσω ενός οργανωμένου δικτύου διακίνησης προκατασκευασμένων αρχιτεκτονικών γλυπτών και μαρμάρινου λειτουργικού εξοπλισμού. Βλ. σχετ. J-P. Sodini, «Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine», *Hommes et richesses dans l'empire byzantine I, IVe-VIIe siècle*, Παρίσι 1989, 163-186, κυρίως 183. E. F. Castagnino-Berlinghieri, A. Paribeni, «Marble Production and Marble Trade Along the Mediterranean Coast in the Early Byzantine Period (5th-6th centuries AD): the Data from Quarries, Shipwrecks and Monument», *Proceedings*

στο κέντρο του ναού, στο ύψος του έβδομου και όγδοου, από δυτικά, μετακλιονίου διαστήματος⁵⁶ (Εικ. 19-20). Η κατ' εξαίρεση για την επαρχότητα του Ιλλυρικού τοποθέτηση του κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης άμβωνα με δύο κλίμακες στον κύριο άξονα του κεντρικού κλίτους της Αχειροποιήτου υποδεικνύει σαφή σύγκλιση της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης με τη λειτουργική πρακτική της Κωνσταντινούπολης⁵⁷. Φαίνεται δε

of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology (Catania, 3-5.5.2011) [BAR IS 2695], II, Οξφόρδη 2015, 1033-1036. Στο ως άνω πλαίσιο, πιθανώς ως αποτέλεσμα της σταδιακής, από τον 6ο αιώνα, επικράτησης του κωνσταντινουπολίτικου λειτουργικού τυπικού στις επισκοπές του Ιλλυρικού, άμβωνες του τύπου εισήχθησαν σε πολυάριθμες βασιλικές του Ανατολικού Ιλλυρικού. Βλ. σχετ. D. Pallas, «Monuments et textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paléochrétiennes de l'Illyricum oriental», *EEBS* 44 (1979-1980), 37-116 και ο ίδιος, «L'edifice culturel chretien et la liturgie dans l'Illyricum oriental», *Actes du X Congrès International d'Archeologie Chrétienne* (Θεσσαλονίκη, 28.9-4.10.1980), Α, Θεσσαλονίκη – Città del Vaticano 1984, 497-570. Για τη γεωγραφική κατανομή των άμβωνων του τύπου στο Ιλλυρικό, βλ. J.-P. Sodini, K. Kolokotsas, *Aliki II: La basilique double* [Études Thasiennes X], Παρίσι 1984, 105-112· στη Θεσσαλονίκη, έδρα της υπαρχίας του Ιλλυρικού, άμβωνες με δύο κλίμακες του 6ου αιώνα διέθετε –εκτός από την Αχειροποιήτου– η επισκοπική βασιλική της Θεσσαλονίκης, κάτω από την Αγία Σοφία [P. H. F. Jakobs, *Die frühchristlichen Ambone Griechelands*, Βόννη 1987, 338-339. E. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, «Οι παλαιохριστιανικοί άμβωνες της Θεσσαλονίκης», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου «Η Επαρχιακή Μητροπολιτική Σύνοδος Θεσσαλονίκης»* (Θεσσαλονίκη, 21-23.10.1999), Θεσσαλονίκη 2000, 203-220, 218] και η βασιλική του Αγίου Δημητρίου (Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ο δεύτερος άμβωνας του ναού του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, 630-646. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ό.π.*, 219).

⁵⁶ Η θέση του άμβωνα αποτυπώνεται ευδιάκριτα σε φωτογραφίες της περιόδου του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (Εικ. 20), βλ. E. Petropoulos, *Salonique: L'incendie de 1917*, Θεσσαλονίκη 1980, 85. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, *ό.π.* (υποσημ. 2), I, 195-196, εικ. 100-101. Gerstel *κ.ά.*, «Soundscapes of Byzantium», *ό.π.* (υποσημ. 22), 186.

⁵⁷ Η θέση του άμβωνα με δύο κλίμακες στον κύριο, κατά μήκος, άξονα του κεντρικού κλίτους αποτελεί τον κανόνα για τους ναούς της Κωνσταντινούπολης, της Μικράς Ασίας και των περιοχών επιρροής τους, όπως τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, και σπανίζει στους ναούς του Ανατολικού Ιλλυρικού: στις επαρχίες της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας ο άμβωνας βρίσκεται δίπλα στον νότιο στυλοβάτη, με μοναδικές εξαιρέσεις –εκτός από τον άμβωνα της Αχειροποιήτου, η θέση του οποίου δεν είχε έως σήμερα ταυτιστεί– τον άμβωνα της βασιλικής Β των

να αποτελεί μια ενσυνείδητη επιλογή του επισκόπου της Θεσσαλονίκης να καταδείξει την ιδεολογική συμμόρφυσή του με την εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, σε μια εποχή έντονης, στο πλαίσιο του ακακιανού σχίσματος, ρήξης του Θεσσαλονίκης με την εκκλησία της Ρώμης⁵⁸, στη δικαιοδοσία της οποίας ανήκαν επισήμως οι εκκλησιαστικές υποθέσεις του Ανατολικού Ιλλυρικού⁵⁹.

Το σύνθηρο της πρωτοβυζαντινής βασιλικής ανήκε στον τύπο των πειόσχημων, χωρίς κύκλιο. Στο ημικύκλιο της αψίδας διαμορφωνόταν πλινθόκτιστο πόδιο, στο κέντρο της δυτικής πλευράς του οποίου διαμορφωνόταν κλίμακα που οδηγούσε στον επισκοπικό θρόνο. Τα κτιστά βάθρα των πρεσβυτέρων ήταν ανεξάρτητα, διαρθρώνονταν αντωπά και αναπτύσσονταν εκατέρωθεν του τετράπλευρου κιβωρίου της αγίας τράπεζας⁶⁰, σε απόσταση 0,70 μ. από το πόδιο της αψίδας και 1,40 μ. από τους στυλοβάτες των επιμήκων κιονοστοιχιών των πλευρικών κλιτών. Τόσο το πόδιο του επισκοπικού θρόνου όσο και τα βάθρα των πρεσβυτέρων ήταν πλινθόκτιστα και έφεραν επένδυση με πλάκες λευκού μαρμάρου⁶¹. Το εγκαίνιο του ναού είχε τη μορφή μικρού τετράπλευρου ορούγματος, με παρειές επενδυμένες με πλακίδια λευκού μαρμάρου, και ανοιγόταν στο κέντρο της ανατολικής πλευράς του κιβωρίου, 0,20 μ. δυτικά της χορδής της αψίδας. Στο εσωτερικό

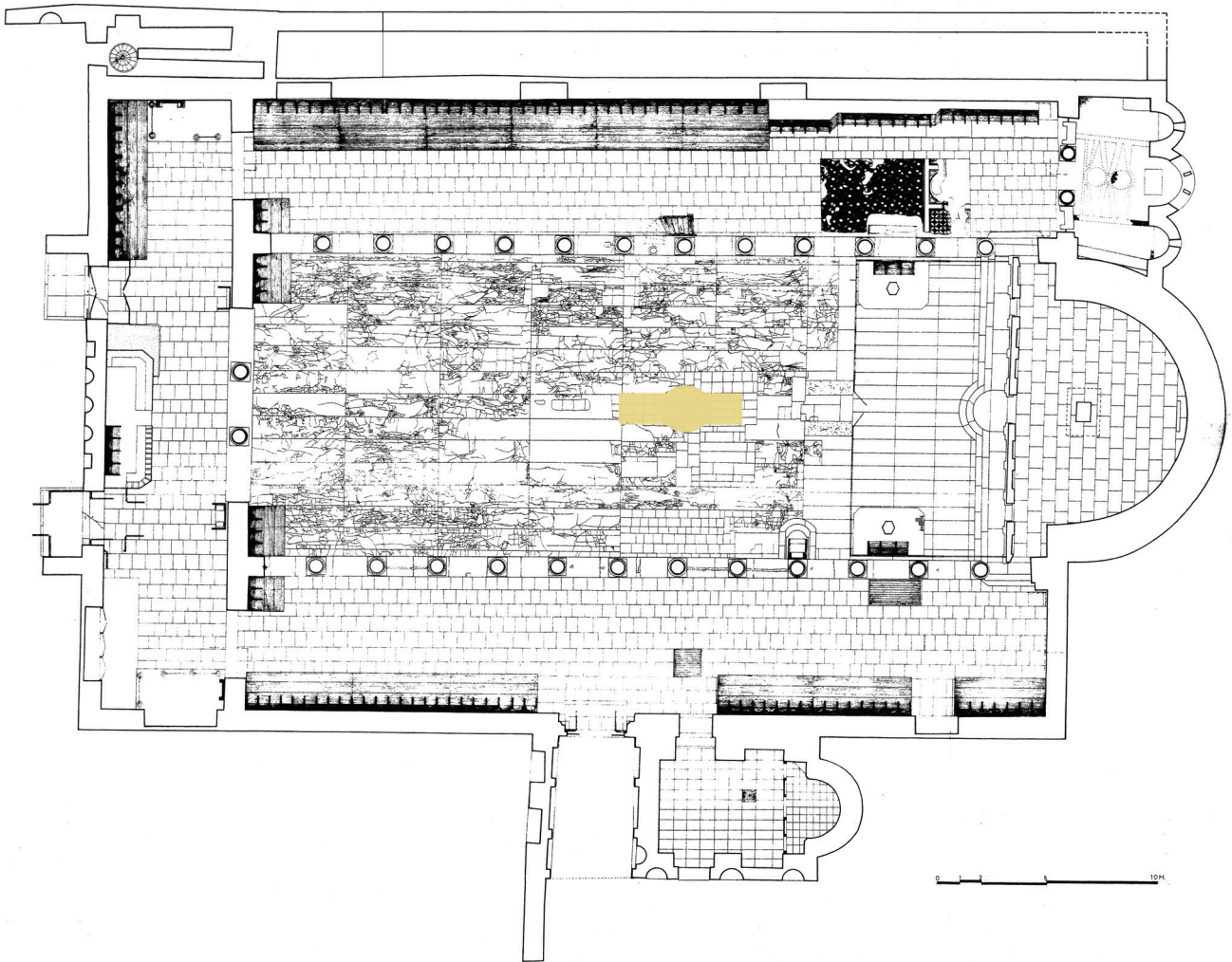
Φιλίππων και πιθανώς της βασιλικής εκτός των τειχών στην ίδια πόλη, οι οποίοι βρίσκονται στον κύριο άξονα του ναού· αντιθέτως, στις περιοχές των επαρχιών Αχαΐας και Κρήτης, νοτίως της νοητής γραμμής Δαφνουσίων Λοκρίδας-Νικόπολης, οι άμβωνες τοποθετούνταν κατά κανόνα κατά μήκος του βόρειου στυλοβάτη, με μοναδικές εξαιρέσεις τους άμβωνες της βασιλικής του Λεγαίου, στην οποία η κωνσταντινουπολίτικη επιρροή είναι εμφανής σε όλα τα επίπεδα, και του αρκετά μεταγενέστερου ναού του Αγίου Τίτου στη Γόρτυνα. Βλ. σχετ. Sodini, «Note sur deux variantes régionales», *ό.π.* (υποσημ. 28), 585-588 και ο ίδιος «Les dispositifs liturgiques», *ό.π.* (υποσημ. 28), 452-453.

⁵⁸ Βλ. σχετ. E. Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση*, Θεσσαλονίκη 2007, 28. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, *ό.π.* (υποσημ. 2), II, 327-331.

⁶⁰ Από το κιβώριο αποκαλύφθηκαν μόνο οι θεμελιώσεις των τεσσάρων κίωνων του, για τις οποίες χρησιμοποιήθηκαν ισάριθμα κορινθιακά κιονόκρανα ρωμαϊκών χρόνων, σε κακή κατάσταση διατήρησης [Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον», *ό.π.* (υποσημ. 9), 476].

⁶¹ Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον», *ό.π.* (υποσημ. 9), 475.

Εικ. 19. Αχειροποίητος, κάτοψη του ναού, στην οποία σημειώνεται η θέση του άμβωνα με δύο κλίμακες στον κύριο άξονα του κεντρικού κλίτους.

του βρέθηκε μολύβδινο κιβωτίδιο με κάλυμμα, που περιείχε μικρά τεμάχια οστών⁶².

Βάσει των γενικών αναλογιών του ναού και των τοξωτών κιονοστοιχιών του (Εικ. 3-4, 12), με επάλληλα διπλά τόξα, ύψους 1-1,10 μ. και χορδής 1.80-1.90 μ., η

⁶² Ξυγγόπουλος, ό.π., 477. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του συνθρόνου και του κιβωρίου της αγίας τράπεζας δεν διατηρήθηκαν, καθώς η συντήρηση και αποκατάστασή τους κρίθηκε χρονοβόρος και προσέκρουσε στις πιέσεις της μητρόπολης για την άμεση απόδοση του ναού στη λατρεία. Σύμφωνα με πληροφορία του ανασκαφέα, το κιβωτίδιο με τα λείψανα, που εντοπίστηκε στο εγκαίνιο του ναού, παραδόθηκε για φύλαξη στον γειτονικό ναό του Αγίου Αθανασίου.

Αχειροποίητος απομακρύνεται ως προς τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό από τη βραχύτερη –με αναλογία πλευρών 1:1,04–, με κιονοστοιχίες επτά κίονων, ευθύγραμμη επιστύλια και τρίπλευρη εξωτερικά αφίδα βασιλική του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη⁶³, με την οποία, λόγω των ομότυπων κιονοκράνων τους, συνηθέστερα συγκρίνεται· αντιθέτως, παρουσιάζει σχεδιαστικές

⁶³ Th. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, University Park και Λονδίνο 1977, 19-27. C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1978, 38-39. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 3), 134-135. Ćurđić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 3), 98-99.

συγγένειες ως προς την κάτοψη αφενός με τρίκλιτες βασιλικές του Ιλλυρικού με ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα, όπως η βασιλική Α της Αμφίπολης⁶⁴ με κιονοστοιχίες δέκα κιόνων και η βασιλική Α των Φθιωτίδων Θηβών⁶⁵ με κιονοστοιχίες εννέα κιόνων, και αφετέρου με τρίκλιτες βασιλικές της Δύσης χωρίς υπερώα, όπως οι βασιλικές του Αγίου Απολλιναρίου του όψιμου 5ου και του 6ου αιώνα στη Ραβέννα και στη γειτονική Κλάση⁶⁶, και η επισκοπική βασιλική του 5ου αιώνα στη Σάλωνα της Δαλματίας⁶⁷, οι οποίες στο σύνολό τους, ανεξαρτήτως των συνηθέστερα πλέον επιμήκων αναλογιών τους, χαρακτηρίζονται, όπως και ο ναός της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη, από κιονοστοιχίες δώδεκα κιόνων.

Ως προς την ανωδομή, και δεδομένου ότι –όπως προκύπτει από τη μελέτη των μορφολογικών και δομικών χαρακτηριστικών των τοιχοποιιών του μνημείου– το τμήμα του κτηρίου που συνέχεται δομικά της θεμελίωσης και σχετίζεται με τη φάση ίδρυσής του, περιορίζεται στη στάθμη του ισογείου της βασιλικής⁶⁸

Εικ. 20. Αχειροποίητος, άποψη τμήματος της βόρειας κιονοστοιχίας, της αψίδας του ιερού και του δαπέδου του κεντρικού κλίτους, από το δυτικό άκρο του νότιου υπερώου (1917).

⁶⁴ Ε. Στίκας, «Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως» ΠΑΕ 1966, 39-44· στο ίδιο, 1967, 83-88· στο ίδιο, 1969, 54-57· στο ίδιο, 1970, 50-53· στο ίδιο, 1971, 43-45· στο ίδιο, 1972, 49-51· στο ίδιο, 1976, 99-100. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977, 93-97. Χ. Μπακιριτζής, «Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπόλεως», ΠΑΕ 1994, 131-137. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 11), 109.

⁶⁵ Γ. Σωτηρίου, «Αί χριστιανικαί Θήβαι τῆς Θεσσαλίας», ΑΕ 1929, 19 κ.ε. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 3), 156-157. Çurçid, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 3), 132.

⁶⁶ D. Mauskopf-Deliyiannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Καίμπριτζ – Νέα Υόρκη 2010, 146-151, 259-264, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁷ Çurçid, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 3), 128.

⁶⁸ Όπως διακρίνεται στα σχέδια των Εικόνων 5 και 6, η δομή της πρώτης φάσης του ναού διατηρείται εξωτερικά: (1) στη δυτική πλευρά του ναού σε μικρές μόνο περιοχές του δυτικού τοίχου του νάρθηκα και συγκεκριμένα: (α) στην κατώτερη ζώνη λιθοδομής του κεντρικού τμήματος του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, κάτω από τα τυφλά αψιδώματα που διαμορφώνουν την όψη του, (β) στο κατώτερο τμήμα της βόρειας απόληξης του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, στο σημείο συμβολής του με τον βόρειο τοίχο, (γ) στη νότια παραστάδα και τη γένεση του τόξου ενός θυραίου ανοίγματος, που οδηγούσε από τον εξωνάρθηκα στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα· (2) στη βόρεια πλευρά του ναού στο σύνολο της βόρειας τοιχοποιίας του βόρειου κλίτους

–συμπεριλαμβανομένων των θυραίων ανοιγμάτων και των πολύλοβων παραθύρων του– έως το επίπεδο του δαπέδου των υπερώων, με εξαίρεση το τμήμα του βόρειου τοίχου του νάρθηκα, το οποίο φαίνεται ότι σε μεγάλο ποσοστό αναδομήθηκε μετά από κατάρρευση σε όψιμη περίοδο· (3) στη νότια πλευρά του ναού περιορίζεται στο λιθόκτιστο θεμέλιο και στην τοιχοποιία των παραστάδων που ορίζουν το μεγάλων διαστάσεων μαρμάρινο θύρωμα, στο οποίο καταλήγει το νότιο πρόπυλο της βασιλικής· (4) στην ανατολική πλευρά στα κατώτερα τμήματα της αψίδας και της ανατολικής τοιχοποιίας του βόρειου κλίτους, και συγκεκριμένα (α) στο κατώτερο τμήμα του ημικυλίνδρου της αψίδας, έως το επίπεδο των τεσσάρων κιλιβάντων που διαμόρφωναν την ποδιά του πεντάλοβου παραθύρου της, (β) στους ώμους που πλαισιώνουν την εξωτερική πλευρά της αψίδας συνδέοντάς την με την ανατολική τοιχοποιία του ναού, έως το επίπεδο των υφαψιδίων που ορίζουν τη γένεση των τόξων των ακραίων λοβών του αρχικού πεντάλοβου παραθύρου, και (γ) στις παραστάδες του τριβήλου που ανοίγεται στο ανατολικό πέρας του βορείου

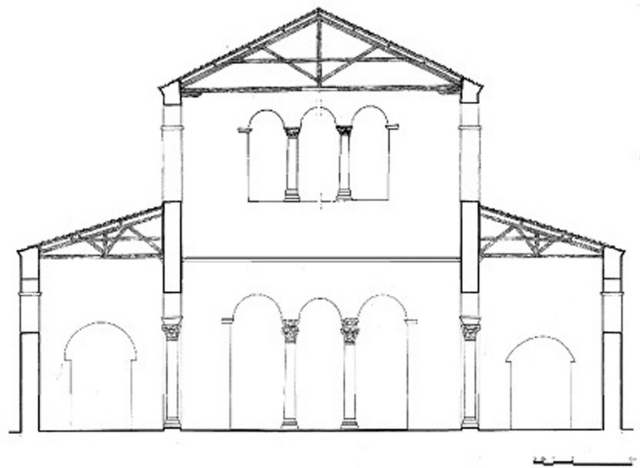
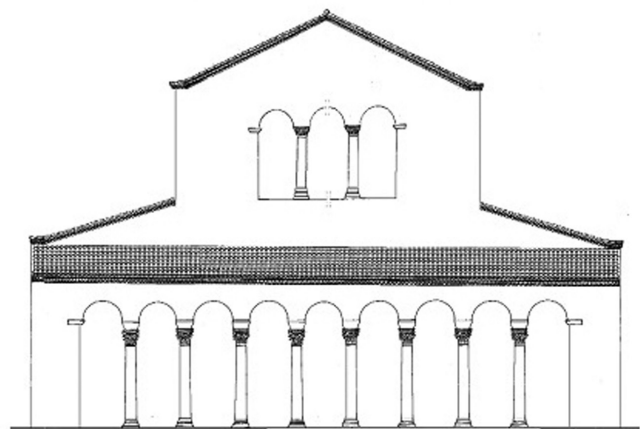
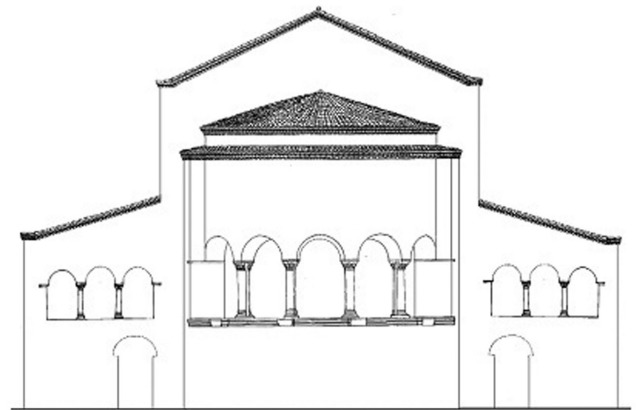

(Εικ. 5-6) –καθώς στις περιμετρικές τοιχοποιίες δεν ξεπερνά το επίπεδο πάκτωσης των δοκών στήριξης των δαπέδων των υπερώων, ενώ στις τοξοστοιχίες ολοκληρώνεται σε ύψος 2,30-2,40 από τη γένεση των τόξων και 1,30-1,40 μ. από το κλειδί τους, σε ενιαίο επίπεδο που διακρίνεται από οριζόντιο δομικό αρμό διάκρισης της τοιχοποιίας της πρώτης και της δεύτερης φάσης– και θέτει υπό αμφισβήτηση την ύπαρξη των υπερώων στο αρχικό κτήριο, που πιθανώς ανεγέρθηκε ως τρικλίτη βασιλική χωρίς υπερώα (Εικ. 21), στο πρότυπο των πρωτοβυζαντινών βασιλικών της Δύσης, όπως αυτές της Ρώμης και της Ραβέννας στην Ιταλία ή του Παρεντίου στην Ίστρια, που απηχούν τη μορφή των βασιλικών που ανεγέρθηκαν σε περιοχές επιρροής της Εκκλησίας της Ρώμης, βικαριάτο της οποίας ήταν κατά την περίοδο ίδρυσης της Αχειροποιήτου και η επισκοπή Θεσσαλονίκης⁶⁹.

Στο επίπεδο που εντοπίζεται οριζόντια διατεταγμένος αρμός μεταξύ των δύο δομικών φάσεων των μετώπων των τοξοστοιχιών του ισογείου, σε ύψος 8 μ. περίπου από το δάπεδο της βασιλικής (Εικ. 6), αναπτυσσόταν μαρμάρινος, αμφίπλευρος κοσμήτης, τμήματα του οποίου εντοπίστηκαν στον περιβάλλοντα χώρο του ναού. Ο κοσμήτης, ύψους 0,25-0,26 μ. και πλάτους

κλίτους, και στις παραστάδες των ακραίων λοβών του υπερκείμενου τρίλοβου παραθύρου. Εσωτερικά, στη φάση ίδρυσης του ναού ανήκουν η δυτική τοιχοποιία του κεντρικού κλίτους –ή, άλλως, η ανατολική τοιχοποιία του κεντρικού διαμερίσματος του νάρθηκα–, έως 1,50 μ. περίπου πάνω από το κλειδί των τόξων του τριβήλου της βασιλείου πύλης, οι δυτικές τοιχοποιίες των πλευρικών κλιτών –ή ανατολικές τοιχοποιίες των ακραίων διαμερισμάτων του νάρθηκα– σχεδόν έως το επίπεδο των ξύλινων δαπέδων των πλευρικών υπερώων, καθώς και οι επιμήκεις κιονοστοιχίες-τοξοστοιχίες του ισογείου έως ≈1,40 μ. από το κλειδί των τόξων τους –εξαίρεση αποτελεί η ανατολική απόληξη της νότιας κιονοστοιχίας-τοξοστοιχίας, η παραστάδα και το ανατολικό ήμισυ του δέκατου τρίτου, από δυτικά, τόξου της, συμπεριλαμβανομένου του αναλογούντος τμήματος του μετώπου του, που αναδομήθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα.

⁶⁹ Για τη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και την ηγετική της θέση στο πλαίσιο της Εκκλησίας του Ιλλυρικού κατά την περίοδο που υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Ρώμης, βλ. Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης*, ό.π. (υποσημ. 58), 23-39, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στην ίδρυση του λεγόμενου βικαριάτου Θεσσαλονίκης και στους λόγους που οδήγησαν τους πάπες να αναγνωρίσουν εκτεταμένες αρμοδιότητες και εξουσίες στους μητροπολίτες Θεσσαλονίκης επί των Εκκλησιών του Ιλλυρικού.

Εικ. 21. Αχειροποίητος, υποθετική αποκατάσταση της βασιλικής χωρίς υπερώα: (α) ανατολική όψη, (β) δυτική όψη και (γ) τομή κατά πλάτος, προς τα δυτικά.

Εικ. 22. Αχειροποίητος, μαρμάρινος κοσμήτης.

0,96 μ. –ίσο με το πάχος των κιονοστοιχιών του ναού– στην κάτω επιφάνεια, και 1,06 μ. στην άνω, είναι κατασκευασμένος από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο από τα λατομεία της Αλυκής στη Θάσο και φέρει διάκοσμο ορθών πεντάλοβων φύλλων σκληρής άκανθας στην κύρια όψη (Εικ. 22) από την πλευρά του κεντρικού κλίτους, βάσει της μορφολογίας των οποίων δύναται να χρονολογηθεί στις αρχές του 6ου αιώνα, και επιπεδικά κυμάτια στη δευτερεύουσα⁷⁰. Πάνω από τον κοσμήτη θα διαμορφωνόταν από την πλευρά του κεντρικού κλίτους μέτωπο πλινθοδομής, με ψηφιδωτό πιθανότατα διάκοσμο⁷¹, το οποίο απέληγε στην ποδιά των παραθύρων του υψηλού φωταγωγού του κεντρικού κλίτους, ο οποίος κατά τα πρότυπα των μεγάλων βασιλικών της Δύσης θα διαμορφωνόταν με ισάριθμα στις δυο πλευρές του ναού υψίκορμα τοξωτά παράθυρα.

Το συνολικό ύψος των επιμήκων πλευρών του κεντρικού κλίτους από το δάπεδο έως το επίπεδο έδρασης των ελκυστήρων των ξύλινων ζευκτών της στέγης του –και πιθανότατα της ξύλινης φατνωματικής οροφής του– θα έφτανε τα 16,80-17 μ. από το δάπεδο του ναού, καθώς στο σύνολο των βασιλικών χωρίς υπερώα της Δύσης οι πλευρές του κεντρικού κλίτους διακρίνονται σε τρεις, ίσες μεταξύ τους, καθ' ύψος ζώνες. Το ύψος του

φωταγωγού από την ποδιά των παραθύρων του έως την οροφή ισούται τόσο με το ύψος του μετώπου των τοξοστοιχιών, από τη γένεση των τόξων τους έως την ποδιά των παραθύρων του φωταγωγού, όσο και με το ύψος των στηριγμάτων των κιονοστοιχιών από τη βάση έως και το επίθημα του κιονοκράνου. Τόσο η δυτική τοιχοποιία του κεντρικού κλίτους, που πιθανότατα θα έφερε στο ύψος του φωταγωγού ένα μεγάλο τρίλοβο ή τετράλοβο παράθυρο, όσο και το μέτωπο της αψίδας στα ανατολικά θα διαμόρφωναν αετωματική επίστεψη.

Φαίνεται ότι τα υπερώα προστέθηκαν στη βασιλική κατά την πρώτη αποκατάσταση του μνημείου, στα μέσα του 7ου αιώνα, όταν πιθανώς μετά την καταστροφή της πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής της Θεσσαλονίκης από τους σεισμούς της τρίτης δεκαετίας του 7ου αιώνα –και πιθανώς έως την ανέγερση του βυζαντινού ναού της Αγίας Σοφίας στην ίδια θέση, στο τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα– η Αχειροποίητος λειτουργούσε ως καθεδρικός ναός της πόλης⁷². Πέρα από τη διαπίστωση ότι η Αχειροποίητος δεν διέθετε υπερώα κατά τη φάση ίδρυσής της, φαίνεται ότι και τα υπερώα των δεύτερων πλάγιων κλιτών της πεντάκλιτης με εγκάρσιο κλίτος βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στην ίδια πόλη προστέθηκαν κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο στον ναό του 7ου αιώνα. Παράλληλα, λόγω κατασκευαστικών ιδιαιτεροτήτων, δύναται να αμφισβητηθεί και η ύπαρξη των υπερώων των εσώτερων κλιτών της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου τόσο κατά τον όψιμο 5ο ή πρώιμο 6ο αιώνα όσο και μετά την ανακατασκευή της κατά τον 7ο αιώνα⁷³. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι και στις ελάχιστες πρώιμες βασιλικές της Λατινικής Δύσης που διαθέτουν υπερώα, όπως οι βασιλικές του Αγίου Λαυρεντίου και της Αγίας Αγνής εκτός των τειχών (San Lorenzo και Sant' Agnese fuori le Mura), αυτά προστέθηκαν σε μεταγενέστερες αποκαταστάσεις των ναών που χρονολογούνται στον όψιμο 6ο και τον πρώιμο 7ο αντίστοιχα⁷⁴.

⁷⁰ J. J. Herrmann Jr., V. Barbin, A. Mentzos, R. Reed, «Architectural Decoration and Marble from Thasos: Macedonia, Central Greece, Campania, and Provence», *ASMOSIA VI International Conference, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone* (Venice, 15-18 June 2000), Πάδοβα 2002, 336-337. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), 627-632. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

⁷¹ Raptis, «The Mural Decoration», ό.π. (υποσημ. 35), 106.

⁷² Ράπτης, «Η δομική αποκατάσταση», ό.π. (υποσημ. 4), 304-305.

⁷³ Α. Μέντζος, «Άγιος Δημήτριος», *Αποτυπώματα. Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. 1888-1910*, επιμ. Α. Μέντζος, Θεσσαλονίκη 2012, 98.

⁷⁴ R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae. Le basiliche Cristiane antiche di Roma (sec. IV-IX)*, I, Città del Vaticano 2012, 36-39, πίν. VI, και II, 145, πίν. V-VI.

Ως εκ των ως άνω, η βασιλική του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη με τη σπάνια διαρρυθμίση των κιονοστοιχιών της με ευθύγραμμη επιστύλια –αρχιτεκτονική διαμόρφωση που πιθανώς εξυπηρετεί την ανάπτυξη υπερών σε σημαντικά χαμηλότερο επίπεδο, ώστε οι ευρισκόμενοι σε αυτά να μετέχουν οπτικά χωρίς περιορισμούς στα διαδραματιζόμενα κατά τη λειτουργία στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής⁷⁵– καθίσταται, ως φαίνεται, η μόνη γνωστή, ιστάμενη ως σήμερα, πρωτοβυζαντινή βασιλική που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε εξαρχής με υπερώα⁷⁶. Οι ως άνω παρατηρήσεις, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ακόμη και σε βασιλικές που διέθεταν μεγάλα υπερώα τα κλιμακοστάσια, που οδηγούσαν σε αυτά, ήταν δυσανάλογα μικρά, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτά δεν ήταν προσβάσιμα από το εκκλησίασμα, που παρέμενε στα πλάγια κλίτη των βασιλικών, αλλά προορίζονταν για ειδικές υπηρεσίες, τελετές ή εκδηλώσεις με την παρουσία της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και των κτητόρων, εκπροσώπων της πρωτοβυζαντινής αριστοκρατίας και/ή της αυτοκρατορικής αυλής. Ως εκ τούτου, γεννάται το ερώτημα αν οι πρωτοβυζαντινές βασιλικές του Ιλλυρικού διέθεταν εν γένει υπερώα, όπως έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία, ή αν αποτελούν αρχιτεκτονικό στοιχείο των επισκοπικών βασιλικών, όπως –ενδεικτικά– η πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική της Θεσσαλονίκης και οι επισκοπικές βασιλικές των Φθιωτίδων Θηβών και των Στόβων, ή ναών με ειδικό κτητορικό καθεστώς, όπως ναών της πρωτεύουσας που ιδρύθηκαν από τον αυτοκράτορα και μέλη της αυλής ή της συγκλήτου, όπως η προϊουστινιάνεια Αγία Σοφία, οι βασιλικές της περιοχής του Μεγάλου Παλατίου αλλά και η βασιλική του Στουδίου.⁷⁷

Από τα νότια προσκτίσματα της φάσης ίδρυσης του ναού διατηρείται σήμερα μόνο το αψιδωτό διαμέρισμα

στα ανατολικά του νότιου προπύλου (Εικ. 1, 3), το οποίο έχει ταυτιστεί, λόγω της θέσης του και της σχέσης του με την κύρια είσοδο του ναού, με το διακονικό της πρωτοβυζαντινής βασιλικής προ της μετακινήσεως του λειτουργικού αυτού διαμερίσματος στο ανατολικό άκρο του νότιου κλίτους⁷⁸.

Στη θέση του διατηρούμενου σήμερα καμαροσκεπούς προπύλου διαμορφωνόταν μνημειακότερης μορφής –πιθανώς δίτονο⁷⁹– πρόπυλο, το οποίο συνέδεε τα οιασδήποτε μορφής προσκτίσματα που αναπτύσσονταν νοτίως της βασιλικής, με τη νότια κύρια είσοδό της, η οποία διατηρεί το μαρμάρινο θύρωμά της. Το θύρωμα συντίθεται από μεγάλο μονολιθικό κατώφλι από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο –το οποίο, κατ' αναλογία των έγχρωμων κίωνων του τριβήλου της βασιλείου πύλης που εξαίρουν τον κύριο, κατά μήκος, άξονα του κυρίως ναού, υποδεικνύει τη σημασία της συγκεκριμένης εισόδου– και μονολιθικούς επίσης σταθμούς όπως και υπέρθυρο με συμφυές γείσο, όλα από φαιόλευκο μάρμαρο.

Η χωροθέτηση του προπύλου μοιάζει σήμερα έκκεντρη, καθώς ο ελαφρώς λοξός άξονάς του δεν ταυτίζεται ακριβώς με το κεντρικό, έβδομο, μετακίονιο διάστημα των κιονοστοιχιών της βασιλικής η εκκεντρότητα ενισχύεται εξωτερικά από την ανισομερή διευθέτηση των πολύλοβων παραθύρων του νότιου κλίτους

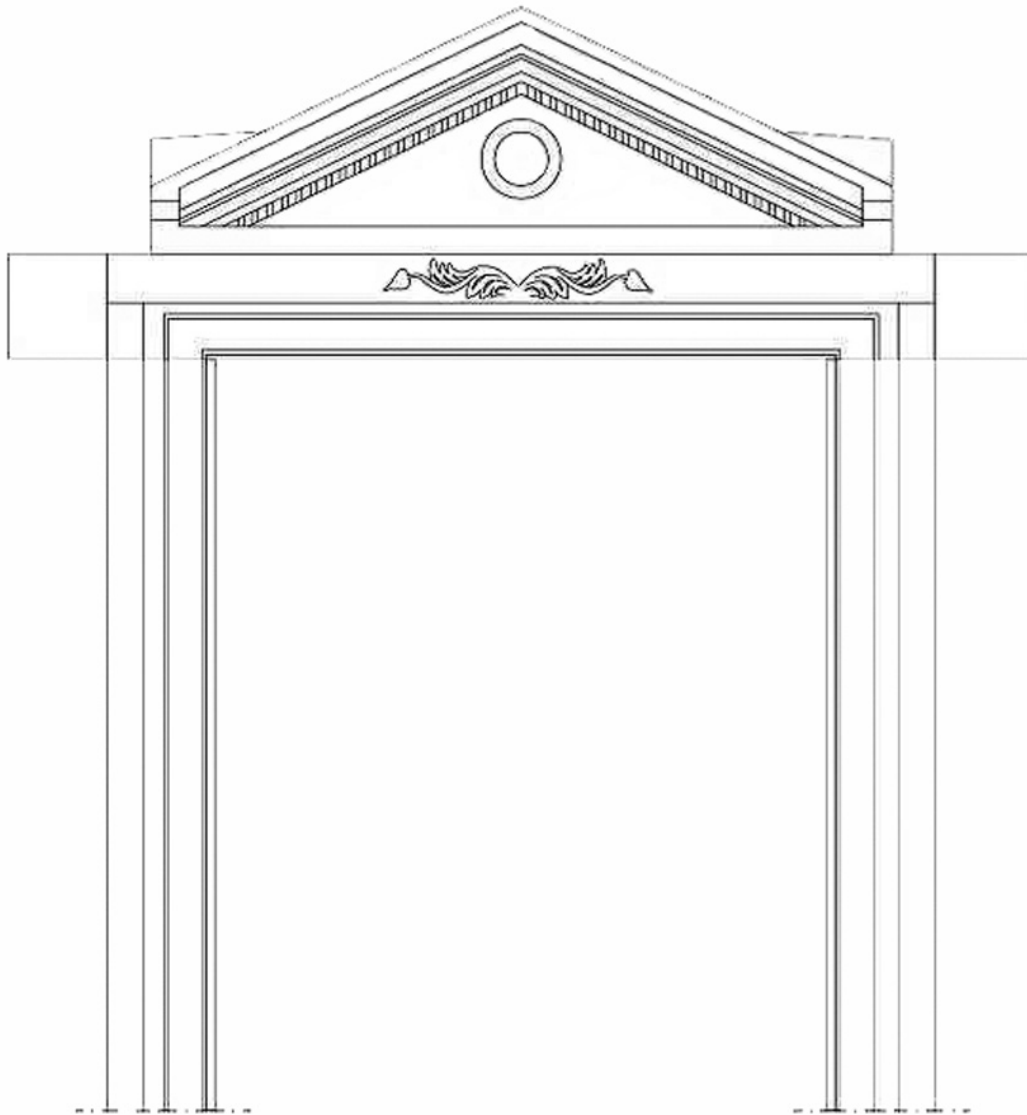
⁷⁵ Ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή Γ. Βελένη για τις συζητήσεις μας σχετικά με τα υπερώα της βασιλικής του Στουδίου.

⁷⁶ Ράπτης, «Η δομική αποκατάσταση», ό.π. (υποσημ. 4), 304.

⁷⁷ Το θέμα παρουσιάστηκε διεξοδικά στο 17ο Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας: Κ. Τ. Ράπτης, «Remarks about the existence of galleries above the lateral aisles of the Early Byzantine basilicas of the Illyricum; a theorem to be either proved or contradicted», *17th International Congress of Christian Archaeology «Frontiers. The Transformation and Christianization of the Roman Empire between Centre and Periphery»* (Utrecht-Nijmegen 2-6 July 2018), Ουτρέχτη – Nijmegen 2018, 88 (πρακτικά υπό έκδοση).

⁷⁸ Α. Ορλάνδος, «Η από τοῦ νότιου πύλου πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησης τοῦ διακονικοῦ εἰς τὰς ἐλληνιστικὰς βασιλικὰς», *ΔΧΑΕ* 4 (1964-65), 362. Sodini, «Les dispositifs liturgiques», ό.π. (υποσημ. 28), 464-465. Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 418 κ.ε., κυρίως 422. Το πιθανώς ξυλόστεγο κατά την πρώτη φάση αψιδωτό διαμέρισμα απέκτησε καμαροσκεπή κάλυψη κατά την πρώτη δομική αποκατάσταση της βασιλικής μετά τους σεισμούς του 7ου αιώνα, όταν μετά τη μεταφορά του διακονικού σε παστοφόριο που ανεγέρθηκε την περίοδο αυτή νοτίως της αψίδας, μετατράπηκε σε μικρών διαστάσεων βαπτιστήριο [βλ. σχετ. Ράπτης, «Η δομική αποκατάσταση», ό.π. (υποσημ. 4), 300, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία].

⁷⁹ Στην άνω επιφάνεια του δυτικού εξωτερικού τοίχου του νότιου προπύλου, σε ύψος 5,5 μ. από το μαρμάρινο δάπεδό του και σε επαφή με τον νότιο τοίχο του ναού, διαμορφώνεται πλινθόκτιστη παραστάδα, πλάτους 1 μ. και σωζόμενου ύψους 0,50 μ., ενώ σε απόσταση 2 μ. από τη νότια παρειά της παραστάδας διατηρείται κατά χώρα μαρμάρινη βάση αττικού-ιωνικού τύπου –με πλευρά πλίνθου πλάτους 0,70 μ., ύψος 0,30 μ. και διάμετρο δακτυλίου 0,60 μ. [Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 512, εικ. 347]–, η οποία υποδεικνύει μια δίτονη διαμόρφωση της πρώτης φάσης του προπύλου [βλ. σχετ. Ράπτης, Ζόμπου-Ασημή, «Παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 5), 458 και Ράπτης ό.π., II, 416].

Εικ. 23. Αχειροποίητος, σχεδιαστική αποκατάσταση του μαρμάρινου θυρώματος βάσει των διατηρούμενων μελών του.

εκατέρωθέν του: εξάλοβο στα δυτικά και οκτάλοβο ανατολικά. Ωστόσο, αν το εντάξουμε στο μέγιστο μήκος του ναού –της αφίδας του ιερού και του εξωνάρθηκα συμπεριλαμβανομένων– το πρόπυλο βρίσκεται ακριβώς στο κέντρο του κτηρίου και κατ' επέκταση στον κεντρικό άξονα της ισοπλατούς οικοδομικής νησίδας⁸⁰. Από τα στοιχεία –μεταξύ των οποίων και μια μαρμάρινη βάση αττικού ιωνικού τύπου–, που έχουν

διατηρηθεί κατά χώρα, δεν είναι σαφές αν τα μαρμάρινα στηρίγματα στην ανωδομή των πλευρικών τοίχων της πρωτοβυζαντινής, δίτονης, φάσης του προπύλου εξυπηρετούσαν απλώς την οπτική ανάταση του προσκτίσματος για την υπερτόνιση διά του μεγάλου ύψους της μνημειακότητάς του, ή αν σχετίζονται με την ανάπτυξη στη θέση αυτή ενός εξώστη προς τον ελεύθερο χώρο στα νότια –είτε εκεί διαμορφωνόταν μια πομπική οδός είτε ένα μεγάλων διαστάσεων αίθριο–, ο οποίος θα μπορούσε να λειτουργεί ως εξωτερικός «άμβωνας», απ' όπου εκπρόσωποι της εκκλησιαστικής

⁸⁰ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), II, 412-417, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

ιεραρχίας της Θεσσαλονίκης θα απευθύνονταν στο συναθροιζόμενο εκεί πλήθος, είτε στο πλαίσιο ειδικών τελετών είτε για την εκφώνηση λόγων προς το εκκλησίασμα⁸¹. Δεδομένου του πλάτους του αρχικού προτύλου (~4 μ.) είναι πιθανόν την κύρια όψη του να διαμόρφωνε ένα, μνημειακού χαρακτήρα, ισοπλατές, μαρμάρινο θύρωμα με αετωματική απόληξη (Εικ. 23), τα μονολιθικά μέλη του οποίου εκτίθενται σήμερα στη βόρεια πλευρά του περιβόλου του ναού⁸².

Ο γλυπτός διάκοσμος της βασιλικής

Αναπόσπαστο κομμάτι της αρχιτεκτονικής της πρωτοβυζαντινής βασιλικής και εξαιρετικής σημασίας για τη χρονολόγηση της ανέγερσής της είναι ο αρχιτεκτονικός γλυπτός της διάκοσμος⁸³, που διατηρείται κατά χώρα σε εξαιρετική κατάσταση. Η μελέτη των αρχιτεκτονικών γλυπτών του ισογείου της βασιλικής, που κατά τεκμήριο ανήκουν στη φάση ίδρυσής της, μαρτυρεί ότι αυτά δεν κατασκευάστηκαν ειδικά για την Αχειροποίητο σε εργαστήρια της πρωτεύουσας, όπως εικαζόταν παλαιότερα, αλλά, αντιθέτως, αποτελούν ένα πολυσυλλεκτικό σύνολο που απαρτίζεται από (α) προκατασκευασμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά από προκονήσιο μάρμαρο που εισήχθησαν από τα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, (β) γλυπτά που κατασκευάστηκαν στη Θεσσαλονίκη για τη μερική συμπλήρωση των εισηγμένων συνόλων, αντιγράφοντας με αδέξιο τρόπο τα κωνσταντινουπολίτικα πρωτότυπα, γ) γλυπτά τοπικών εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης κατασκευασμένα με μάρμαρο από τα λατομεία της Αλυκής στη Θάσο, καθώς και (δ) δευτερεύοντα, κυρίως ακόσμητα, αρχιτεκτονικά μέλη που κατασκευάστηκαν στο εργοτάξιο ανέγερσης του ναού από μάρμαρο σε δεύτερη χρήση, το οποίο προερχόταν από ρωμαϊκά επιστύλια ή μαρμάρινες σαρκοφάγους, που αποσπάστηκαν τα μεν πρώτα από εγκαταλεημένους ρωμαϊκούς ερειπιώνες της πόλης, οι δε δεύτερες από

τα υστερορωμαϊκά νεκροταφεία εκτός των ανατολικών και δυτικών τειχών της.

Τα κωνσταντινουπολίτικης προέλευσης γλυπτά (Εικ. 11-14) της πρώτης ομάδας περιορίζονται στις κιονοστοιχίες του ισογείου και σε εξέχουσες θέσεις των όψεων του κτηρίου, όπως τα στηρίγματα του πεντάλοβου παραθύρου της αψίδας, και φαίνεται να αποτελούν ένα είδος υψηλής χορηγίας για τον διάκοσμο του ναού. Τα γλυπτά των τοπικών εργαστηρίων, που λαξεύτηκαν σε κατώτερης ποιότητας θασίτικο μάρμαρο και αντιγράφουν κατά κανόνα με δημιουργική ελευθερία κωνσταντινουπολίτικα πρότυπα, χρησιμοποιήθηκαν τόσο σε πρωτεύουσες θέσεις του διακόσμου, όπως ο κοσμήτης των κιονοστοιχιών του κεντρικού κλίτους (Εικ. 22) ή οι κιλλίβαντες των εγκάρσιων τόξων του νάρθηκα, όσο και σε δευτερεύουσες θέσεις όπως τα κατώτερης γλυπτικής ποιότητας αμφίπλευρα στηρίγματα των πολύλοβων παραθύρων των πλάγιων κλιτών, και υποδεικνύουν την ανάγκη για συμπλήρωση του διακόσμου με οικονομικότερους όρους. Η τρίτη ομάδα αφορά κυρίως σε δευτερεύοντα αρχιτεκτονικά μέλη που τοποθετούνται σε εξέχοντα, ωστόσο, σημεία του μνημείου, όπως οι κιλλίβαντες της εξωτερικής όψης της αψίδας και τα λοξότοιμα, κοσμημένα με λατινικούς σταυρούς και ανάγλυφα δελφίνια υφαψίδια των παραστάδων του τριβήλου (Εικ. 10). Ο πολυσυλλεκτικός χαρακτήρας του γλυπτού διακόσμου υποδεικνύει μια ανισομέρεια στον καταμερισμό των εξόδων για την προμήθεια των αρχιτεκτονικών γλυπτών του ναού και καθιστά, ως εκ τούτου, πιθανή την ανέγερση του κτηρίου με κονδύλια ποικίλων χορηγιών διαφορετικής κλίμακας και προέλευσης, δημιουργώντας, παράλληλα, το ερώτημα αν η χρήση σπολίων έγινε για λόγους οικονομίας σε μια πολυτελή κατασκευή ή αν τα πολυτελή –πλην όμως προκατασκευασμένα και μόνο επιφανειακά ομοιογενή– κωνσταντινουπολίτικα αρχιτεκτονικά γλυπτά αποτελούν την εξαίρεση μιας ιδιαίτερης χορηγίας σε ένα μεγάλης κλίμακας μνημείο της περιφέρειας.

Χρονολόγηση

Η ίδρυση της πρωτοβυζαντινής βασιλικής έχει κατά διαστήματα χρονολογηθεί από το πρώτο μισό του 5ου έως τα τέλη του ίδιου ή τις πρώτες δεκαετίες του

⁸¹ Ο.π. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να τον ευχαριστήσω τον καθηγητή Γ. Βελένη για τις συζητήσεις μας σχετικά με τη διαμόρφωση της πρωτοβυζαντινής φάσης του νότιου προτύλου.

⁸² Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 652-656.

⁸³ Ράπτης, ό.π., III, 503-692. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

βου αιώνα, με τους περισσότερους μελετητές να συγκλίνουν, ωστόσο, στο τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα⁸⁴.

Λόγω της έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, σημαντική για τη χρονολόγηση της βασιλικής είναι η μελέτη του συνόλου και όχι μέρους του γλυπτού του

διακόσμου και η συνεκτίμηση των τεκτονικών χαρακτηρισμάτων που φέρουν οι βάσεις, οι κίονες και τα επιθήματα των κιονοστοιχιών του ισογείου, που χωρίς αμφιβολία ανάγονται στη φάση ίδρυσης του ναού.

Με εξαίρεση τα είκοσι εννέα σύνθετα κιονόκρανα

⁸⁴ Οι Ch. Texier και R. Poplewell Pullan τον 19ο αιώνα χρονολόγησαν την ίδρυση του ναού στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα, την περίοδο βασιλείας του Θεοδοσίου Β', 408-450 (*Byzantine Architecture; Illustrated by Examples of Edifices Erected in the East during the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions*, Λονδίνο 1864, 147 και 214). Στις αρχές του 20ού αιώνα, ο O. Tafrafi τοποθέτησε χρονολογικά τον ναό από τα τέλη του 4ου αιώνα έως τα τέλη της βασιλείας του Θεοδοσίου Β' στα μέσα του 5ου (*Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, 151-154). Την ίδια περίοδο, οι Ch. Diehl και M. Le Tourneau χρονολόγησαν την ανέγερση της βασιλικής στα μέσα του 5ου αιώνα (Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Salladin, *Les monuments chrétiens de Salonique* [Monuments de l'Art Byzantin IV], Παρίσι 1918, 58), ενώ ο G. Millet πρότεινε τη χρονολόγησή του στον 6ο αιώνα (*L'École Grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, 266). Στα μέσα του 20ού αιώνα οι Στ. Πελεκανίδης [*Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, ό.π. (υποσημ. 9), 11] και Α. Ευγγόπουλος [*«Αί περί τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου»*, *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Επιστημονική Επετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οικονομικῶν Επιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6 (1952), 12], καθώς και ο R. F. Hoddinot (*Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, Λονδίνο 1963, 155), χρονολόγησαν την ανέγερση της βασιλικής στην τέταρτη ή πέμπτη δεκαετία του 5ου αιώνα (431-450), θεωρώντας ως terminus post quem για την ανέγερσή της το 431, έτος σύγκλησης της Γ' Οικουμενικής Συνόδου, από την οποία ομολογήθηκε η αγία υπόσταση της Θεοτόκου. Νεώτεροι μελετητές σε άρθρα ή μελέτες που εκδόθηκαν κατά το τελευταίο κυρίως τέταρτο του 20ού αιώνα, απέδωσαν την ίδρυση του ναού μετά το 450, στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, διχογνωμώντας, ωστόσο, ως προς την ανέγερσή του κατά το τρίτο ή το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Οι M. Vickers [*Fifth-Century Brickstamps from Thessaloniki*], *BSA* 68 (1973), 294], D. De Bernardi-Ferrero [*La Panagia Acheiropoietos di Salonico*], *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina* 22 (1975), 168-69], X. Μπακιρτζής [Ch. Bakirtzis, «Sur le donateur et la date des mosaïques d'acheiropoietos à Thessalonique», *Actes du IX Congrès International d'Archeologie Chrétienne* (Roma, 21-27.9.1975), B, Ρώμη – Città del Vaticano 1978, 43-44], W. E. Kleinbauer [*Remarks on the Building History of the Acheiropoietos Church at Thessaloniki*], *Actes du X Congrès International d'Archeologie Chrétienne* (Θεσσαλονίκη, 18.9-4.10.1980), B, Θεσσαλονίκη – Città del Vaticano 1984, 247], K. Θεοχαρίδου [*«Αχειροποίητος:*

Προβλήματα στερέωσης και αποκατάστασης, κριτήρια και έκταση των επεμβάσεων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Αναστηλώσεις βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων»* (Θεσσαλονίκη, 11-13.12.1985), Θεσσαλονίκη 1986, 62], X. Μπούρας [*Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, ό.π. (υποσημ. 3), 31], E. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου [*Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 11), 12, και «Αχειροποίητος», ό.π. (υποσημ. 35), 237], A. Taddei [*I mosaici della chiesa della Panagia Acheiropoietos in due acquerelli inediti di Walter Sykes George*], *Alle gentili arti ammaestra. Studi in onore di Alkistis Proiou*, επιμ. A. Armati, M. Cerasoli και Cr. Luciani [*Testi e Studi Bizantino-Neellenici* 18], Ρώμη 2010, 84. Ο ίδιος, «Il mosaico parietale aniconico da Tessalonica a Costantinopoli», *La Sapienza bizantina. Un secolo di ricerche sulla civiltà di Bizanzio all'Università di Roma*, επιμ. A. Longo, G. Cavallo, A. Guiglia και A. Iacobini, Ρώμη 2012, 158-159] και ο Sl. Čurčić [*Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 3), 107-109] υποστήριξαν ή αποδέχτηκαν τη χρονολόγηση της ίδρυσης του ναού –ή της ολοκλήρωσης του διακόσμου του– στο τρίτο τέταρτο του 5ου αιώνα, την περίοδο μετά την ίδρυση της βασιλικής του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη και έως το 470 περίπου. Ο J. M. Spieser χρονολόγησε την ανέγερση του ναού στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα [D. Feissel, J.-M. Spieser, «Inventaire en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, II: Les inscriptions de Thessalonique. Supplément», *TM* 7 (1979), 312, αριθ. κατ. 6. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution a l'étude d'une ville paléochrétienne*, Αθήνα – Παρίσι 1984, 201-202], περίοδο στην οποία τοποθετεί τον ναό (μεταξύ 470 και 490) και ο J. P. Sodini («L'ambon», ό.π. (υποσημ. 34), 510]. Ο R. Cormack ταυτίζοντας τον αναφερόμενο στην αφιερωματική επιγραφή του τριβήλου δωρητή Ανδρέα με τον ομώνυμο επίσκοπο που ηγήθηκε της εκκλησίας της Θεσσαλονίκης και κατ' επέκταση του Ανατολικού Ιλλυρικού κατά την τελευταία δεκαετία του 5ου αιώνα και πιθανώς έως τα τέλη της πρώτης ή τις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 6ου [*The Mosaic Decoration of S. Demetrius, Thessaloniki. A Re-examination in the Light of the Drawings of W. S. George*], *BSA* 64 (1969), 51], χρονολόγησε την εκτέλεση του διακόσμου του ναού περί το 500 (491-510 ή 513), ενώ ανάλογη χρονολόγηση του ναού και του διακόσμου του στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα πρότειναν και οι K. Θ. Ράπτης [*«Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης: μια επανεξέταση των αφιερωματικών επιγραφών στα εντοίχια ψηφιδωτά του τριβήλου»*, *Αφιέρωμα στον Χαράλαμπο Μπούρα*, *ΔΧΑΕ ΛΘ'* (2018), 53-66 και Raptis, «The Mural Decoration», ό.π. (υποσημ. 35), 109] και B. Φούρλας [Fourlas, *Die Mosaiken*, ό.π. (υποσημ. 35), 196 κ.ε. και 228-229].

Εικ. 24. Αχειροποίητος, τεκτονικό χάραγμα τύπου Ζω στην πρόσθια πλευρά του επιθήματος του έκτου, από δυτικά, κίονα της νότιας κιονοστοιχίας.

Εικ. 25. Αχειροποίητος, η ανατολική ακόσμητη πλευρά του επιθήματος του τέταρτου, από δυτικά, κίονα της νότιας κιονοστοιχίας, όπου υπάρχει τεκτονικό χάραγμα Θ ή Φ.

με φύλλα πριονωτής άκανθας (Εικ. 11-14) τα οποία, παρά το γεγονός ότι ανήκουν σε τέσσερα ομοειδή-ομότυπα μεν, μορφολογικώς διάφορα δε σύνολα, φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν από το ίδιο εργαστήριο γλυπτικής της Κωνσταντινούπολης, που κατασκεύασε τα σύνθετα κιονόκρανα της βασιλικής του Στουδίου και τα σωζόμενα ομότυπα κιονόκρανα που εντοπίστηκαν στη βασιλική του Λεχαίου και τη βασιλική Α των Φθιωτίδων Θηβών, κρατώντας έως σήμερα τη χρονολόγηση του μνημείου στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, από την έκτη έως την ένατη δεκαετία

του⁸⁵, τα υπόλοιπα δε γλυπτά των κιονοστοιχιών του ισογείου, συμπεριλαμβανομένων των βάσεων⁸⁶ και των επιθημάτων⁸⁷ (Εικ. 11-14) των κιονοστοιχιών του ισογείου, υποδεικνύουν τη χρονολόγηση του κτηρίου στα τέλη του 5ου και στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα, κατά την περίοδο της μακρόχρονης βασιλείας του Αναστασίου Α' (491-518). Ανάλογη χρονολόγηση, στη μετάβαση από τον 5ο στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα, υποδεικνύουν και ορισμένα από τα γλυπτά των τοπικών εργαστηρίων, που χρησιμοποιήθηκαν στον ναό, όπως ο κοσμημένος με φύλλα άκανθας κοσμήτης των τοξοστοιχιών του κεντρικού κλίτους⁸⁸ (Εικ. 22), οι κιλλίβαντες των εγκάρσιων τόξων του νάρθηκα⁸⁹ και το μαρμάρινο περιθύρωμα που αποδόθηκε στο τριβήλο της βασιλείου πύλης.

Ιδιαίτερη σημασία για τη χρονολόγηση του ναού έχουν τα τεκτονικά χαράγματα ζω και Θ ή Φ (Εικ. 24-25), που εντοπίζονται σε βάσεις, κορμούς κίωνων και επιθήματα των κιονοστοιχιών του κεντρικού κλίτους, βάσει των οποίων οι βάσεις, οι κίονες και τα επιθήματα -όχι όμως και τα σύνθετα κιονόκρανα του ναού- συσχετίζονται με το αυτοκρατορικό εργαστήριο γλυπτικής που δραστηριοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα κατασκευάζοντας αρχιτεκτονικά γλυπτά για την ανέγερση αυτοκρατορικών καθιδρυμάτων, συμπεριλαμβανομένων του ναού των Αγίων Σεργίου και Βάκχου και της

⁸⁵ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 536-568. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

⁸⁶ Στις βάσεις των κιονοστοιχιών του κεντρικού κλίτους, που αποτελούν προϊόντα κωνσταντινουπολίτικων εργαστηρίων, παρατηρείται ταυτόχρονη χρήση τόσο της κλασικής διαμόρφωσης των αττικού-ιωνικού τύπου, που εντοπίζεται κατά κανόνα σε μνημεία του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα, όσο και της παραλλαγής που χαρακτηρίζεται από αντικατάσταση της άνω σπείρας από διπλό δακτύλιο, που φαίνεται να αποτελεί μορφολογική απλούστευση του τύπου μετά τη μετάβαση στον 6ο αιώνα, στοιχείο που υποδεικνύει ότι η σύνθεση των κιονοστοιχιών του δεν έγινε από ειδικά για το μνημείο σμιλεμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά αλλά από ομοειδή-ομότυπα, έτοιμα προς μεταπράτηση προϊόντα των εργαστηρίων της πρωτεύουσας [Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 503-516].

⁸⁷ Ράπτης, ό.π., III, 581-595. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

⁸⁸ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 626-632. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

⁸⁹ Ράπτης, «Μαρμάρινοι κιλλίβαντες», ό.π. (υποσημ. 27).

ιουστινιάνειας Αγίας Σοφίας⁹⁰, όπου έχουν εντοπιστεί ογδόντα επτά παραδείγματα του χαράγματος ζω⁹¹. Η εμφάνιση του τεκτονικού χαράγματος ζω, τόσο στις –χρονολογούμενες κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα– βασιλικές της Θεοτόκου στη Θεσσαλονίκη αλλά και του Αγίου Λεωνίδα στο Λέχαιο, όσο και στα ιουστινιάνεια εκκλησιαστικά καθιδρύματα της πρωτεύουσας, έχει παλαιότερα θεωρηθεί ένδειξη για τη μεγάλη διάρκεια λειτουργίας των εργαστηρίων αυτών από την έβδομη δεκαετία του 5ου έως και την τέταρτη δεκαετία του 6ου αιώνα. Η διάρκεια δραστηριοποίησης του εργαστηρίου για ογδόντα περίπου χρόνια, ειδικότερα αν είναι ορθή η άποψη ότι το χάραγμα ζω αποτελεί το σήμα διάκρισης της παραγωγής ενός επώνυμου μαρμαροτεχνίτη, ή πιθανότερα του επικεφαλής του εργαστηρίου⁹², είναι παράδοξα μεγάλη, ειδικότερα δε, όταν τα περισσότερα τεκτονικά χαράγματα φαίνεται να έχουν μια διάρκεια που δεν ξεπερνά μια γενιά μαρμαροτεχνιτών⁹³.

Φαίνεται ότι τα σύνθετα κιονόκρανα με διπλά φύλλα προιονωτής άκανθας της Αχειροποιήτου, που βρίσκονται πιθανώς στο τέλος της εξελικτικής γραμμής των κιονοκράνων του τύπου, αποτελούν, πιθανώς μαζί με τα κιονόκρανα της βασιλικής Α των Φθιωτίδων Θηβών, τα οψιμότερα παραδείγματα του τύπου, που παρήχθησαν στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα από το εργαστήριο που κατασκεύασε τα κιονόκρανα της βασιλικής του Στουδίου, ενώ οι βάσεις, οι κίονες και τα επιθήματα, που συνδυάστηκαν με τα παραπάνω στις κιονοστοιχίες της Αχειροποιήτου, αποτελούν συγχρόνως μερικά από τα πρωιμότερα έργα του εργαστηρίου ή της ομάδας του μαρμαρογλύπτη που υπέγραφε με το χάραγμα ζω και φαίνεται ότι δραστηριοποιούνταν από τα τέλη του 5ου αιώνα έως τα μέσα της δεκαετίας του 530, με τα γλυπτά της Αγίας Σοφίας να αποτελούν πιθανώς τα τελευταία έργα του⁹⁴.

Ως εκ τούτου, τα τεκτονικά χαράγματα δύνανται

να χρονολογήσουν την ανέγερση της Αχειροποιήτου στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα, περί το 500. Την περίοδο αυτή υποδεικνύουν και άλλα στοιχεία του γλυπτού διακόσμου της πρώτης φάσης του ναού, ο οποίος –πέρα από την τυπολογική ομοιότητα των κιονοκράνων των τοξοστοιχιών του κεντρικού κλίτους με τα κιονόκρανα των βασιλικών του Στουδίου και του Λεχαίου– παρουσιάζει στο σύνολό του αναλογίες με τον γλυπτό διάκοσμο της βασιλικής Α των Φθιωτίδων Θηβών, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου ή τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα⁹⁵, με την οποία η βασιλική της Θεσσαλονίκης είναι πιθανώς σύγχρονη, ή ελαφρώς πρωιμότερη, καθώς και με τον μεταγενέστερο γλυπτό διάκοσμο της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων, που σχετίζεται με την αποκατάσταση της βασιλικής στο άνηδρο μετά τον σεισμό του 518⁹⁶, η οποία έπεται χρονικά της Αχειροποιήτου.

⁹⁵ Η βασιλική Α των Φθιωτίδων Θηβών χρονολογήθηκε βάσει του γλυπτού διακόσμου της από τον Γ. Σωτηρίου περί το 450 [«Αί χριστιανικαί Θήβαι», ό.π. (υποσημ. 65) 97]. Ο R. Kautzsch, παραλληλίζοντας τα κιονόκρανά της με εκείνα της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων, χρονολόγησε τον ναό την περίοδο 480-500 [*Kapitellstudien*, ό.π. (υποσημ. 31), 77]. Δεδομένης της οψιμότερης χρονολόγησης της αποκατάστασης της επισκοπικής βασιλικής των Στόβων μετά το 520, ο T. Zollt χρονολόγησε τον γλυπτό διάκοσμο της βασιλικής Α των Φθιωτίδων Θηβών περί το 500 [*Kapitellplastik*, ό.π. (υποσημ. 43), 350, 356-357], ενώ ο W. E. Betsch περί το 520-530 [*The History, Production and Distribution of Late Antique Capital in Constantinople* (διδασκατορική διατριβή), University of Pennsylvania 1977, 220]. Σημειώνεται ότι στην πρόσφατη βιβλιογραφία, βάσει των κιονοκράνων του αιθρίου και του κεντρικού κλίτους της βασιλικής Α των Φθιωτίδων Θηβών, η ίδρυσή της έχει τοποθετηθεί από τον Ι. Δ. Βαράλη περί το 500 [«Η ναοδομία της Θεσσαλίας κατά την παλαιохριστιανική περίοδο», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), I, 350].

⁹⁶ Η επισκοπική βασιλική των Στόβων της εποχής του επισκόπου Φιλίππου (φάση II της βασιλικής στο άνηδρο) χρονολογήθηκε από τον E. Kitzinger στο πρώτο τέταρτο του 6ου αιώνα [«A Survey of the Early Christian Town of Stobi», *DOP* 3 (1946), 107] –άποψη αποδεκτή από τον R. Krautheimer [*Παλαιохριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 3), 158]. Η χρονολόγηση συμφωνεί με τη χρονολόγηση των γλυπτών του ναού από τον Th. Zollt περί το 520 [*Kapitellplastik*, ό.π. (υποσημ. 43), 350]. Ο W. E. Betsch θεωρεί πιθανή μια χρονολόγηση των ίδιων γλυπτών στο τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα [*The History*, ό.π. (υποσημ. 95), 113 κ.ε.], ωστόσο μια χρονολόγηση πριν τα μέσα του 6ου, την τρίτη ή τέταρτη δεκαετία του αιώνα, περί το 530, φαίνεται πιο πιθανή, καθώς τα γλυπτά σχετίζονται με την

⁹⁰ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 679-689, κυρίως 687-688.

⁹¹ L. A. Butler, *The Nave Cornices of Hagia Sophia in Istanbul* (διδασκατορική διατριβή), University of Pennsylvania 1989, 148.

⁹² F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des Spätantiken Abendlandes*, II, Wiesbaden 1976, 220-221.

⁹³ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 679-689. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

⁹⁴ Ράπτης, *Αχειροποίητος*, ό.π. (υποσημ. 2), III, 688-689. Raptis, «The Sculptural Decoration», ό.π. (υποσημ. 29), 487-488.

Βάσει των ανωτέρω, προτείνεται η χρονολόγηση της ίδρυσης του ναού περί το έτος 500, στο χρονολογικό πλαίσιο της βασιλείας του Αναστασίου Α΄ (491-518) και ειδικότερα κατά την περίοδο αρχιερατείας στην επισκοπή Θεσσαλονίκης του Ανδρέου, που δύναται να τοποθετηθεί

ανακατασκευή της βασιλικής μετά τον σεισμό των Στόβων το 518. Σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού περί το 530, βλ. C. Snively, «Transepts in the Ecclesiastical architecture of Eastern Illyricum and the Episcopal Basilica at Stobi», *Niš and Byzantium* VI, επιμ. M. Rakoćija, Niš 2008, 59-74 και η ίδια, «The Episcopal Basilica at Stobi in Context», *Studies in the Antiquities of Stobi* IV, επιμ. S. Blaževska, Στόβοι 2018, 286-307.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1-2, 7-8, 10-15, 22, 24-25: φωτογραφίες του συγγραφέα. Εικ. 3:

χρονικά από το 490-491 έως περίπου το 513, όταν μετά τον θάνατό του τον διαδέχτηκε στον επισκοπικό θρόνο της Θεσσαλονίκης ο Δωρόθεος (περ. 514-530).

Ράπτης, «Η δομική αποκατάσταση», ό.π. (υποσημ. 4), εικ. 3. [Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ]. Εικ. 4: φωτογραφία π. Ι. Αϊβάξογλου. Εικ. 5-6, 9, 21: σχέδια του συγγραφέα. Εικ. 16: Ράπτης, Ζόμπου-Ασημή, «Παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 5), [Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ]. Εικ. 17: Δ. Μακροπούλου, Ε. Καραγιαννίδου, *Ναός της Παναγίας Αχειροποιήτου. Διατήρηση της ύλης και της μνήμης*, Θεσσαλονίκη 2014, εικ. 22 [Αρχείο ΕΦΑΠΟΘ]. Εικ. 18: Ξυγγόπουλος, «Περὶ τὴν Ἀχειροποίητον», ό.π. (υποσημ. 9), εικ. 3. Εικ. 19: σχέδιο από το αρχείο της ΕΦΑΠΟΘ επεξεργασμένο από τον συγγραφέα. Εικ. 20: Petropoulos, *L'incendie*, ό.π. (υποσημ. 53), 85. Εικ. 23: σχέδιο του συγγραφέα (αποτύπωση Ν. Καραγιάννης).

Konstantinos Th. Raptis

THE ACHEIROPOIETOS BASILICA WITHIN THE FRAMEWORK OF EARLY BYZANTINE ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE

*in memory of my beloved
Maria Kakaya*

In its present state, the Acheiropoietos basilica is a typical example of the three-aisled timber-roofed basilica with narthex and galleries, thus conforming more than any other monument preserved in Thessaloniki to the standardized Early Byzantine ecclesiastical architecture.

Based on the architectural analysis of the Acheiropoietos basilica in Thessaloniki, made possible within the framework of the recent Consolidation and Restoration project of the monument, the present paper a) studies the integration of the basilica into the pre-existing urban tissue of Thessaloniki, b) traces the remains of the first structural phase of this palimpsest building, c) examines the architectural form of the Early Byzantine basilica, and d) revises its foundation date in the light of new evidence.

The archaeological research of both the monument and the remains of the preexisting edifice, which have been found underneath the pavements of the basilica as well as in rescue excavations in the surrounding area, has indicated that the Early Byzantine basilica was erected on the site of a large secular building of the mid-4th century, the public nature of which can only be assumed due to the fact that it was spatially succeeded by another public –though ecclesiastical– building. The previously established theory concerning the identification of the preexisting building with the architectural complex of Late Roman public baths, has been revised based on both recent archaeological data and the different interpretation of earlier findings, since the caldarium of a bathhouse that was unearthed at the northeast corner of the basilica's modern era enclosure and was –until now– attributed to the preexisting Roman edifice, is part of a, possibly public, secular edifice that occupied the next Late Antique insula to the north.

Regarding its integration into the urban fabric of the city in Late Antiquity, the basilica was erected in the northern part of a large insula with typical for Late

Roman Thessaloniki dimensions –58.5-59×101-102 m– which was developed north of the decumanus maximus, east of the primary cardo along the axis of the modern S. Sophia str, west of a secondary cardo passing close to the sanctuary apse of the basilica and south of a narrower road that passed outside the north wall of the church, to which the doors of the north aisle led.

It seems that, because of the important preexisting cardo, the basilica did not have a quadrilateral atrium –as earlier stated. Instead, an open exonarthex used to form the basilica's western façade. It seems that the basilica occupied the northern part of the aforementioned insula in order to provide sufficient space to its south, where monumental annexes were probably arranged, providing access to the basilica from the decumanus maximus, either in the form of a large rectangular atrium along the south side of the church, or –possibly– through a monumental arcaded street, similar to the one connecting the southern portico of the Rotunda with Galerius's triumphal arch during the same period.

The Early Byzantine basilica was 58.50 m long, including the apse and the missing exonarthex, and 30.80 m wide (100 Byzantine feet). The narthex communicates with the nave through a large tribelon with two columns of green Thessalian marble. Traces on the bases and the columns of the tribelon indicate that these openings likely contained marble doorframes, which are no longer preserved. Since the stylobate bears no indications of a threshold, these doorframes were likely closed by *vela* (curtains).

The rectangular in plan nave, 36.40 m long (118 byz. feet) on the E-W axis and 28.40 m wide (92 byz. feet) on the N-S axis –with a ratio of 1:1.28, length to width– is divided in three aisles by double colonnades, of twelve columns each, crowned by composite capitals with fine-toothed acanthus of the so-called Theodosian type and imposts carved in Proconnesian marble.

The central aisle is 14.20 m wide (46 Byz. Feet), occupies half of the total width of the basilica, and presents a ratio of 1:2,3 to the –6.20 m wide (20 Byz. feet)– side aisles. The nave ends at the east in the large segmented apse of the sanctuary, which, even though it is 10.40 m (33.5 Byz. feet) wide on the N-S axis, presents a longer radius on the E-W axis that equals the width of the side aisles. Originally, the center of the semi-cylindrical part of the sanctuary apse had a five-lobed window with marble mullions and a larger semidome, compared with the preserved one.

The luxurious pavement of the central aisle is formed by large slabs of the same material. The intercolumniations of both the ground-floor and the gallery colonnades were originally closed with marble closure slabs. In each one of the nave colonnades, only the sixth intercolumniation that coincides with the axis of the south monumental entrance remained open –without marble parapets– in order to facilitate the communication between the nave and the side aisles. The sanctuary barrier, which reached the third column of each colonnade, has not been preserved; a solea extended to the west towards a large Constantinopolitan marble ambo with two staircases that once stood in the center of the church between the sixth and eighth columns of the nave arcade.

As far as the upper structure of the basilica is concerned, it occurs that the Acheiropoietos was originally erected as a western *Roman-type* basilica without galleries; the existing galleries are later additions.

The interior of the Early Byzantine basilica was lavishly decorated with marble that seems to assert the (Late) Antique aesthetic conception of the building. However, several, unobserved until now, characteristics of the architectural sculptures of the ground-level –apparently belonging to the sculptural decoration of the first phase of the basilica– showcase that they were not *tailor-made* exclusively for the late fifth- early sixth-century basilica; on the contrary they consist of (a) ready-

made architectural sculptures, made of Proconnesian marble in Constantinopolitan workshops, (b) local copies of the Constantinopolitan sculptures, produced in order to complete the imported set with the necessary missing items, (c) lower-quality sculptures of local workshops made of white coarse-grained marble from Thassian quarries, and (d) secondary architectural members such as imposts and thresholds that were cut on the building site from marble sarcophagi, looted from the abandoned Late Roman cemeteries of the city. The aforementioned conclusions reveal a significant imbalance in the distribution of costs for the procurement of the architectural sculptures of the basilica. At the same time it possibly showcases the financing for the erection of the building with a variety of funds of a different scale and origin, and raises the question whether the use of spolia was for reasons of economy in a luxurious building, or the luxurious Constantinopolitan architectural sculptures were an exceptional special donation in terms of high-end Constantinopolitan –even imperial– patronage to this major monument outside the capital of the empire.

At the same time, several types of Constantinopolitan masons' marks, found on bases, column-shafts and imposts of the ground floor colonnades, which connect the primary architectural sculptures of the main nave with specific imperial sculptural workshops of the sixth century, are discussed

Finally, based on the architectural and sculptural analysis of the monument, it is suggested that the basilica was originally founded and erected either in the last decade of the fifth or the first decade of the sixth century (ca 500), during the reign of Anastasius I (491-518) and the tenure of bishop Andreas (ca 490-513).

*Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki
kraptis@culture.gr
raptis.konstantinos@gmail.com*